

Η ΣΛΑΒΙΚΗ ΕΠΟΙΚΗΣΗ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΑ ΣΛΑΒΙΚΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ*

Σύμφωνα με τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας, τὴ σπουδαιότερη πηγὴ γιὰ τοὺς Σλάβους τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ΣΤ' ὡς τὶς ἀρχές τοῦ Θ' αἰῶνα, τὰ ἔτη 587-588 ἡ Πελοπόννησος πλημμύρισε ἀπὸ Ἀβαροσλάβους ἐπιδρομεῖς, οἱ ὁποῖοι ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ, ἀφοῦ ἐδιώξαν τὸν αὐτόχθονα πληθυσμό. Ἀναλυτικότερα, οἱ Πατρινοὶ μετοίκησαν στὸ Ρήγιο Καλαβρίας, οἱ Ἀργεῖοι στὸ νησάκι τοῦ Ἀργολικοῦ Ὀρόβη¹, οἱ Κορίνθιοι στὴν Αἴγινα καὶ οἱ Λακεδαιμόνες στὴν Τσακωνιά, στὴ Μονεμβασία καὶ στὴ Σικελία. Σύμφωνα, πάντοτε, μετὰ τὸ ἴδιο Χρονικὸ, οἱ Σλάβοι ἔμειναν στὴν Πελοπόννησο αὐτόνομοι ἐπὶ 218 χρόνια, ὡς τὸ ἔτος 804-805, ὅταν νικήθηκαν ἀπὸ τὸ στρατηγὸ Σκληρό. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μεγάλου αὐτοῦ διαστήματος ἡ βυζαντινὴ διοίκηση περιοριζόταν στὸ ἀνατολικὸ μόνον μέρος τῆς χερσονήσου, ὅπου ἔδρευε, σταλμένος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, στρατηγὸς Πελοποννήσου².

* Εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. Ε. Χρυσὸ γιὰ τὴ συμβολή του στὴ διαμόρφωση τῆς ἐργασίας αὐτῆς, καθὼς καὶ τὸν καθηγητὴ κ. Ν. Παναγιωτάκη ποὺ διάβασε τὴν ἐργασία, κáνοντας χρήσιμες ὑποδείξεις. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. Α. Θαβώρη καὶ τὴν συνάδελφο κ. Α. Νούτσου γιὰ τὴ βοήθειά τους πάνω στὴ σλαβικὴ βιβλιογραφία.

1. Πρόκειται γιὰ τὸ μικρὸ νησάκι Ρόδι ἢ Ρόβι, ποὺ βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Τολὸ καὶ ποὺ ταυτίστηκε τελευταῖα ἀπὸ τὸν Α. Φουριώτη (Κόρινθος. Ἡ Ἱστορία, τόμ. Γ'. Ἀπὸ τὴν ἀνοικοδόμηση ὡς τὴν Τουρκοκρατία, Ἀθήνα 1975, σ. 261) καὶ Ο. Kresten (Zur Echtheit des Σιγίλλιον des Kaisers Nicephoros I für Patras: Römische Historische Mitteilungen, 19(1977) 48-50, σημ. 113. Ὡς τότε μερικοὶ πίστευαν πὼς βρισκόταν στὴν Εὐβοία.

2. Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας, στίς τελευταῖες ἐκδόσεις τῶν P. Lemerle, La Chronique improprement dite de Monemvasie: REB 21 (1963) 9-11), καὶ J. Dujčev, Cronaca di Monemvasia, Palermo 1976, σ. 12 κ.έ.

«...Ἐν ἐτέρᾳ δὲ εἰσβολῇ ἐχειρώσατο πᾶσαν τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα πᾶσαν τὴν τε | παλαιάν Ἠπειρον καὶ Ἀττικὴν καὶ Εὐβοίαν. Οἱ δὲ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ ἐφορμήσαντες πολέμῳ ταύτην | εἶλον, καὶ ἐκβαλόντες τὰ εὐγενῆ καὶ ἑλληνικὰ ἔθνη καὶ καταφθειράντες, κατέκνησαν αὐτοὶ | ἐν αὐτῇ. Οἱ δὲ τὰς μαιφόνους αὐτῶν χεῖρας δυνηθέντες ἐκφυγεῖν, ἄλλος ἀλλαχῇ διε | σπάρησαν. Καὶ ἡ μὲν τῶν Πατρῶν πόλις μετωκίσθη ἐν τῇ τῶν Καλαυρῶν χώρᾳ τοῦ | Ῥυγίου, οἱ δὲ Ἀργεῖοι ἐν τῇ νήσῳ τῇ καλουμένῃ Ὀρόβη, οἱ δὲ Κορίνθιοι ἐν τῇ νήσῳ | τῇ καλουμένῃ Αἰγίνῃ μετώκισαν. Τότε δὲ καὶ οἱ Λάκωνες τὸ πα-

Ἡ φυγὴ τῶν κατοίκων τῆς Πελοποννήσου καὶ τὸ ἴδιο διάστημα τῶν 218 ἐτῶν ἀναφέρονται καὶ σὲ αὐτόγραφο σχόλιο τοῦ Καισαρείας Ἀρεθα¹. Ἡ ὁμοιότητα τοῦ σχολίου μὲ τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Χρονικοῦ εἶναι ἐντυπωσιακὴ. Εἶναι βέβαιο πὼς τὰ δυὸ κείμενα, ἂν δὲν προῆλθαν ἀπὸ τὸ

τρῶον ἔδαφος καταλι- | πόντες, οἱ μὲν ἐν τῇ νήσῳ Σικελίας ἐξέπλευσαν, οἳ καὶ εἰς ἔτι εἰ-
σιν ἐν αὐτῇ ἐν τόπῳ | καλουμένῳ Δέμεννα, καὶ Δεμενίται ἀντὶ Λακεδαιμονιτῶν κατο-
νομαζόμενοι καὶ | τὴν ἰδίαν τῶν Λακωνῶν διάλεκτον διασώζοντες· οἱ δὲ δύσβατον τό-
πον | παρὰ τὸν τῆς θαλάσσης αἰγιαλὸν εὐρόντες, καὶ πόλιν ὀχυράν οἱ- | κοδομήσαντες
καὶ Μονεμβασίαν ταύτην ὀνομάσαντες, διὰ τὸ μίαν ἐ- | χειν τῶν ἐν αὐτῷ εἰσπορευομέ-
νων τὴν εἴσοδον, ἐν αὐτῇ τῇ πόλει κατέκρησαν | μετὰ καὶ τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἐπισκόπου·
οἱ δὲ τῶν θρεμμάτων νομεῖς καὶ ἄγροι- | κικοὶ κατοικήσθησαν ἐν τοῖς παρακειμένοις
ἐκεῖσε τραχανοῖς τόποις, οἳ | καὶ ἐπ' ἐσχάτων τζακονία ἐπωνομάσθησαν. Οὕτως οἱ
Ἀβαροι τὴν Πελοπόννησον | κατασχόντες καὶ κατοικήσαντες ἐν αὐτῇ διήκρισαν ἐπὶ
χρόνοις διακο- | σίοις ὀκτωκαίδεκα, μῆτε τῷ τῶν Ῥωμαίων βασιλεῖ μῆτε ἐτέρῳ ὑποκει-
μενοι, | ἤγουν ἀπὸ τοῦ ,ρῆς' ἔτους τῆς τοῦ κόσμου κατασκευῆς ὕπερ ἦν ἕκτον ἔτος |
τῆς βασιλείας Μαυρικίου, καὶ μέχρι τοῦ ,σου τυχ' ἔτους, ὕπερ ἦν τέταρτον | ἔτος τῆς βασι-
λείας Νικηφόρου (τοῦ παλαιοῦ τοῦ ἔχοντος Σταυράκιον). Μόνου δὲ τοῦ ἀνα- | τολικοῦ
μέρους τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ Κορίνθου καὶ μέχρι Μαλαίου τοῦ Σθαβινού | ἔθρους διὰ
τὸ τραχὺ καὶ δύσβατον καθαρεύοντας, στρατηγὸς Πελοποννήσου ἐν αὐτῷ | τῷ μέρει ὑπὸ
τοῦ Ῥωμαίων βασιλέως κατεπέμπετο. Εἰς δὲ τῶν (ὑπὸ) τοιούτων στρα- | τηγῶν, ὀρ-
μώμενος μὲν ἀπὸ τῆς μικρᾶς Ἀρμενίας, φατριᾶς δὲ τῶν ἐπονομα- | ζομένων Σκληρῶν,
συμβάλων τῷ Σθαβινῷ ἔθρῳ πολεικῶς εἰλέ τε καὶ ἠφάνισε εἰς | τέλος, καὶ τοῖς ἀρχῆ-
θεν οἰκήτορι ἀποκαταστήναι τὰ οἰκεῖα παρέσχεν. Τοῦτο | μαθὼν ὁ προειρημένος βασι-
λεὺς Νικηφόρος καὶ χαρᾶς πλησθεὶς διὰ φροντίδος | ἔθετο τὸ καὶ τὰς ἐκεῖσε πόλεις ἀνα-
καινίσαι, καὶ ἅς οἱ βάρβαροι ἠδάφισαν ἐκ- | κλησίας ἀνοικοδομήσαι, καὶ αὐτοὺς τοὺς
βαρβάρους χριστιανούς ποιῆσαι. Διὸ καὶ - ἀναμαθὼν τὴν μετοικίαν οὗ διατρίβουσιν οἱ Πα-
τρεῖς, κελεύσει αὐτοῦ τούτους τῷ ἐ- | ξ ἀρχῆς ἐδάφει ἀπεκατέστησε μετὰ καὶ τοῦ ἰδίου
αὐτῶν ποιμένος, ὃς ἦν τὸ τηνικαῦτα | Ἀθανάσιος τοῦνομα, καὶ μητροπόλεως δίκαια ταῖς
Πάτραις παρέσχετο, ἀρχιεπισκο- | πῆς πρὸ τούτου χρηματιζούσης. Ἀνυποδόμησέ τε
ἐκ βάθρων καὶ τὴν πόλιν αὐτῶν καὶ | τὰς τοῦ θεοῦ ἀγίας ἐκκλησίας, πατριαρχούντος
ἔτι Ταρασίου τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν. | Τὴν δὲ Λακεδαίμονα πόλιν ἐκ βάθρων
καὶ αὐτὴν ἀνεγείρας καὶ ἐνοικίας ἐν αὐτῇ λαὸν σύμ- | μικτον, Καφῆρους τε καὶ Θρακη-
σίους καὶ Ἀρμενίους καὶ λοιποὺς ἀπὸ διαφόρων τόπων | τε καὶ πόλεων ἐπισυναχθέντας,
ἐπισκοπὴν καὶ αὐτὴν κατέστησε καὶ ὑποκεῖσθαι | τῇ τῶν Πατρῶν μητροπόλει
ἐθέσπισεν, προσαφιερώσας καὶ ἐτέρας δύο ἐπισκοπὰς, τὴν τε | Μεθώνην καὶ τὴν Κορώ-
νην. Διὸ καὶ οἱ βάρβαροι τῇ τοῦ θεοῦ βοηθείᾳ καὶ χάριτι κατηχηθῆν - | τες ἐβαπτίσθησαν
καὶ τῇ τῶν χριστιανῶν προσετέθησαν πίστει, εἰς δόξαν καὶ | εὐχαριστίαν τοῦ πατρὸς
καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν.»

Εἶναι πιθανὸν οἱ Σλάβοι νὰ ἐξεχρύθησαν στὸ νότο, μετὰ τὴν ἀποτυχία τους κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης (Βλ. V. Popović, *Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premiers sklavinies macédoniennes à la fin du VI siècle*, «Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres», Paris 1980, σ. 245. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius*, τ. Β' (Commentaire), Paris 1981, σ. 63, 64).

1. Σ. Κουγέα, Ἐπὶ τοῦ καλουμένου Χρονικοῦ περὶ κτίσεως τῆς Μονεμβασίας: Νέος Ἑλληνομνήμων 9 (1912) 473 κ.έ.

ἴδιο χέρι¹, προῆλθαν ὅπωςδὴποτε ἀπὸ τὴν ἴδια πηγῇ. Εἶναι ἐπίσης πρόδηλο ὅτι ἡ συγγένεια τῶν δύο κειμένων ἐνισχύει τὴν ἀξιολογίαν τοῦ Χρονικοῦ ὡς ἱστορικῆς πηγῆς².

Οἱ καταστρεπτικὲς ἀβαροσλαβικὲς ἐπιδρομὲς τοῦ τέλους τοῦ ΣΤ' αἰῶνα ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, καθὼς καὶ ἀπὸ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα³. Στὸν Ζ' ὅμως καὶ στὸν Η' αἰῶνα, λείπουν οἱ πληροφορίες γιὰ σλαβικὲς ἐπιδρομὲς στὴν Πελοπόννησο. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Κωνσταντῖνος Πορ-

1. Βλ. J. Koder, *Arethas von Kaesaria und die sogenannte Chronik von Monemvasia*; JOB 25 (1976) 75 κ.έ., ὁ ὁποῖος ἐκφράζει τὴ γνώμη ὅτι συντάκτης τοῦ Χρονικοῦ ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Ἀρέθας.

2. Γιὰ τὴν ἀξιολογίαν τοῦ Χρονικοῦ ἔχουν ἐκφραστεῖ ἀμφιβολίες. Βλ. J. Dujčev, ὁ.π., σ. XIII κ.έ., ὅπου εἶναι συγκεντρωμένες ὅλες σχεδὸν οἱ ἀπόψεις τῶν μελετητῶν. Ἰδιαίτερα ἡ φυγὴ τῶν κατοίκων τῆς Πάτρας στὸ Ρήγιο τῆς Ἱταλίας μαζί με τὸν ἐπίσκοπό τους καὶ ὁ ἐπαναπατρισμὸς τους, μετὰ ἀπὸ 218 χρόνια, ἔχει προκαλέσει πολλὰς ἀντιρρήσεις. Ἄλλοι ἀπορρίπτουν τελείως τὴν εἰδηση αὐτή, ἐνῶ ἄλλοι δέχονται ὅτι ἡ φυγὴ καὶ ἡ ἐπιστροφή τῶν κατοίκων τῆς Πάτρας πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸν Η' αἰῶνα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει στὰ πρακτικὰ τῆς Ζ' οἰκουμενικῆς συνόδου τοῦ 787 τὸ ὄνομα τοῦ ἐκπροσώπου τῆς ἐπισκοπῆς Πατρῶν, μοναχοῦ Ἰωάννη, βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα τῶν ἐπισκόπων τοῦ Ρηγίου καὶ τῆς Κατάνης (J. Darrouzès, *Listes épiscopales du concile de Nicée (787)*: REB 33 (1975) 62. Ἐπίσης, κατὰ τὸν Η' καὶ τὸν Θ' αἰῶνα οἱ σχέσεις τῶν δύο πόλεων πρέπει νὰ ἦταν στενές, ἀν λάβουμε ὑπόψιν ὅτι στὴν Πάτρα κατέφευγαν συνήθως ἐκεῖνοι ποὺ ἐξαιτίας τοῦ ἀραβικοῦ κινδύνου ἐγκατέλειπαν τὴν Καλαβρία. (Vita S. Eliae Spelaetotae abbatiss, AASS Σεπτέμβριος III, σ. 856: «Ἐπειτα ἔκτινος ἐπινοίας καὶ θεωφανείας ἡ τῶν Ἱσμηλιτῶν διαπόντιος ἑλενσις καὶ θεηλασία τοῖς μακαρίοις ἐδηλοῦτο. Τοιαύτης ἡζυμένονι χάριτος, τὸν ἐξ ἐκείνων ἐκκλίνοντες κίνδυνον μέχρι τῶν οὖν Πατρῶν ἐκ Ρηγίου ἀπέπλευσαν». Vita di Sant' Elia il Giovane, ἐκδ. G. Rossi Taibbi, Palermo 1962, σ. 56. Βιβλιοκρ. Ν. Παναγιωτάκη: Ἑλληνικά 20 (1967) 214· οἱ ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς ἀνάγκασαν τὸν ἅγιο Ἡλία νὰ καταφύγει κι αὐτὸς ἀπὸ τὸ Ρήγιο στὴν Πάτρα. (AASS, Αὐγούστος III, σ. 495). Βλ. καὶ J. Gay, *L' Italie méridionale et l' empire byzantin depuis l' avènement de Basile Ier jusqu' à la prise de Bari par les Normands (867-1071)*, New York 1904, τ. Α'. σ. 255 κ.έ).

3. Ὁ Μιχαὴλ ὁ Σύρος, περιγράφοντας τίς σλαβικὲς ἐπιδρομὲς ἐπὶ Μαυρικίου, ἀναφέρει ὅτι κάποιος Σλάβος ἄρχοντας ἄρπαξε τὸ κιβώριο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου (Βλ. J-B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien*, Paris 1901, φωτοαν. ἐκδ. 1963, τ. Β', σ. 362). Γιὰ ἄλωση τῆς Κορίνθου γίνεται λόγος καὶ σὲ ἓνα μεταγενέστερο κείμενο τοῦ μητροπολίτη Μονεμβασίας, Κυρίλλου (βλ. Σ. Λάμπρου, Δύο ἀναφορὰι μητροπολιτῶν Μονεμβασίας πρὸς τὸν Πατριάρχην: NE 12 (1915) 286). Τέλος, σὲ βραχὺ χρονικὸ, ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας, μνημονεύεται ἡ ἵδρυσις τῆς Μονεμβασίας στὰ ἔτη 582-583. (P. Schreiner, *Note sur la fondation de Monemvasie en 582-583: Travaux et Mémoires* 4 (1970) 471 κ.έ.). Ἀπὸ ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς στὴν Κόρινθο, στὶς Κεχρίες καὶ στὴ Νεμέα, διαπιστώνονται καταστροφὲς στὰ τέλη τοῦ ΣΤ' αἰῶνα (Βλ. Hesperia τόμ. 12 (1943) 184. 39 (1970) 171. 42 (1973) 101. 45 (1976) 202. 46 (1977) 3, 48. 48 (1979) 99, 103. AJA 74 (1970) 197). Βλ. καὶ Μ. Κορδῶση, Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου στοὺς μέσους χρόνους, Ἀθῆνα 1981, σ. 75, 76). Ἐπίσης ἀπὸ εὐρήματα σὲ μικρὰ ξερονήσια τῆς Ἰτέας καὶ τοῦ Ναβαρίνου, συμπεραίνεται,

φυρογέννητος ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι ἐπὶ βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Ε', στὸ μεγάλο λοιμὸ τοῦ 746, ἡ Πελοπόννησος «ἐσθλαβώθη...καὶ γέγονε βάρβαρος»¹. Τότε, δηλ. στὰ μέσα τοῦ Η' αἰώνα, πιστεύεται γενικὰ ὅτι εἰσέβαλαν στὴν Πελοπόννησο νέα κύματα Σλάβων. Δύο δεκαετίες νωρίτερα, ἡ μοναχὴ ποῦ ἔγραψε τὸν Βίο τοῦ Ἀγίου Βιλιβάλδου τοποθετεῖ τὴ Μονεμβασίᾳ σὲ «σλαβικὴ γῆ»². (in selavinia terra). Τέλος, σὲ ἓνα συνοδικὸ γράμμα τοῦ πατριάρχου Νικολάου Γ' πρὸς τὸν Ἀλέξιο Α' Κομνηνόν, μνημονεύονται πάλι τὰ 218 χρόνια σλαβικῆς κατοχῆς τῆς Πελοποννήσου, ἡ ὁποία, καθὼς ἀναγράφεται, ἦταν τόσο ὀλοσχερής, ὥστε «μηδὲ πόδα βαλεῖν ὅλως δύνασθαι ἐν αὐτῇ Ρωμαῖον ἄνδρα»³. Ἡ τελευταία ὅμως φράση φαίνεται πὼς εἶναι προσοθήκη τοῦ πολὺ μεταγενέστερου Νικολάου⁴.

Εἶναι φανερό ὅτι ὑπάρχει ἀντίθεση στὶς τρεῖς τελευταῖες πηγές, (Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Βίος ἁγίου Βιλιβάλδου, Νικόλαος Α') ποῦ μιλοῦν γιὰ ὀλόκληρη τὴν Πελοπόννησο, καὶ στὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας ποῦ ἐξαιρεῖ τὸ ἀνατολικὸ μέρος «ἀπὸ Κορίνθου καὶ μέχρι Μαλαίου», ὅπου «στρατηγὸς Πελοποννήσου ... ὑπὸ τοῦ Ρωμαίων βασιλέως κατεπέμπετο». Ἀπὸ τίς

ὅτι κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΣΤ' αἰώνα κατέφυγε ἐκεῖ πληθυσμὸς (M.S. F. Hood, An Aspect of the Slav Invasions of Greece in the Early Byzantine Period: Acta Musei Nationalis Pragae, 20 (1966) 165 κ.έ. Τοῦ ἴδιου, Isles of Refuge in the Early Byzantine Period: BSA 65 (1970) 37 κ.έ.). Γενικὰ γιὰ τὴν Πελοπόννησο βλ. A. Bon, Le problème slave dans le Péloponnèse à la lumière de l'archéologie: Byzantion 20 (1950) 13 κ.έ. Τοῦ ἴδιου, Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951, σ. 49 κ.έ. Εἶναι πάντως ἀλήθεια ὅτι ἀπὸ τίς ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφές ποῦ καλύπτουν μικρὸ μέρος τῆς Πελοποννήσου δὲν εἶναι δυνατό νὰ συναχθοῦν ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Δὲν ὑπάρχουν σημαντικὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ποῦ νὰ ἀνήκουν στοὺς Σλάβους (μὲ ἐξάιρεση μερικὰ ἀγγεῖα ποῦ βρέθηκαν στὴν Ὀλυμπία, βλ. ΑΔ 16 (1962) 126. 17 (1963) 107), ἐνῶ συγχρόνως ἐλάχιστα εἶναι οἱ κατασκευές ποῦ ἀποδίδονται σὲ ἑλληνικοὺς πληθυσμούς. Ἔτσι, δὲ σώθηκαν ἐκκλησίες ἀπὸ τὸν Ζ' καὶ Η' αἰώνα, οὔτε ὅμως καὶ ἀπὸ τὸν Θ' αἰώνα σώθηκαν μνημεῖα, μολονότι ἡ περιοχὴ βρισκόταν σίγουρα σὲ βυζαντινὰ χέρια καί, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας, τότε οἰκοδομήθηκαν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Α' οἱ ἐκκλησίες ποῦ εἶχαν καταδαφίσει οἱ ἐπιδρομεῖς. Μνημεῖα δὲ σώζονται οὔτε στὶς περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου ὅπου οἱ Σλάβοι δὲν εἶχαν εἰσχωρήσει. Τὰ νομίσματα ἐπίσης ποῦ κυκλοφοροῦσαν τὴ σκοτεινὴ ἐκείνη ἐποχὴ (Ζ' καὶ Η' αἰῶνες), ἂν βέβαια κρίνουμε ἀπ' ὅσα βρέθηκαν σὲ ἀνασκαφές, ἦταν λιγοστά. Ἡ κλειστὴ οἰκονομία τῆς ἐποχῆς, ποῦ ἦταν συνέπεια τῶν σλαβικῶν καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν, δὲν ἐπέτρεπε μεγάλη κυκλοφορία χρήματος.

1. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, De thematibus, ἐκδ. A. Pertusi, Vaticano 1952, σ. 91.

2. Vita Wilibaldi Eichstetensis: Monumenta Germ. Historica, Scriptorum, τ. 15, σ. 93.

3. P. G., τ. 119, στ. 880 Α.

4. Ὁ P. Lemerle, Chronique, ὅ.π., σ. 42, τὴ χαρακτηρίζει ὡς ἀνόητη προσθήκη, «phrase qui ne mérite certes pas le sort que les modernes lui ont fait».

παραπάνω ὅμως τρεῖς πηγές, εἰδικὰ γιὰ τὴ φράση τοῦ Πορφυρογέννητου πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ διαπίστωσή του ἰσχύει γιὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸ 746, ἀφοῦ, ἂν ἐρμηνεύσουμε τὴ φράση στὴν κυριολεξία, πρέπει τ ο υ λ ά χ ι σ τ ο νὰ δεχτοῦμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 746 στὴν Πελοπόννησο ὑπῆρχαν καὶ τμήματα ποὺ κατοικοῦνταν ἀπὸ Ἕλληνες, ἢ ποὺ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ βυζαντινὸ ἔλεγχο.

Γιὰ νὰ συμπληρώσουν τὶς λιγοστὲς καὶ προβληματικὲς αὐτὲς πηγές, οἱ μελετητὲς στράφηκαν καὶ πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις. Ἔτσι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀξιοποίηση τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, προσπάθησαν νὰ συμπληρώσουν τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἔκταση τῶν σλαβικῶν ἐποικισμῶν μὲ τὴ συγκέντρωση καὶ τὴ μελέτη τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων. Ἡ ἀξία τῶν τοπωνυμίων εἶναι γενικὰ παραδεκτὴ, γιατί ἡ ἐπισημάνση τῆς προελεύσεώς τους, παρ' ὅλες τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει, εἶναι ἐξαιρετικὰ πολύτιμη, ὅταν μάλιστα μᾶς ὁδηγεῖ σὲ φύλα ποὺ ἐξαφανίστηκαν καὶ δὲν ἄφησαν γραπτὲς μαρτυρίες. Εἰδικὰ γιὰ τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια τῆς νότιας Ἑλλάδας εἶναι, ἐπίσης, γενικὰ παραδεκτὸ ὅτι, μὲ ἐλάχιστες ἐξαίρεσεις, κατάγονται ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν (Ζ' καὶ Η' αἰῶνες)¹.

Πολύτιμο γιὰ τὴ μελέτη τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων τῆς Ἑλλάδας εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Max Vasmer², στὸ ὁποῖο καὶ ἀνατρέχουν συνήθως οἱ ἐρευνητές. Στὸ ἔργο αὐτό, τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια ἀπὸ μεσαιωνικὲς καὶ νεώτερες πηγές (κυρίως ἀπὸ καταλόγους χωριῶν) κατατάσσονται κατὰ περιφέρειες καὶ κατὰ νομούς. Στὰ περισσότερα ἀναγράφεται δίπλα καὶ ὁ μικρότερος γεωγραφικὸς χώρος ὅπου ἀνήκουν, - ἡ ἐπαρχία ἢ ὁ τ. δῆμος - κι ἔτσι ἔχουμε ἀμέσως μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῆς θέσης τῶν τοπωνυμίων μέσα στοὺς διάφορους νομούς τῆς χώρας.

Σὲ πρόσφατη ἐργασία του ὁ J. Koder³ σημειώνει σχηματικὰ σὲ χάρτη τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια μεγάλου τμήματος τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (Θεσσαλίας, Ἡπείρου, Στερεᾶς καὶ Πελοποννήσου), μὲ βάση τὸ ἔργο τοῦ Vasmer, κι ἔχουμε ἔτσι μιὰ σαφέστερη εἰκόνα τῆς θέσης τους καὶ τῆς πυκνότητάς τους. Τὰ συμπεράσματα ποὺ ἐξάγονται ἀπὸ τὴ μελέτη αὐτὴ εἶναι πολύτιμα. Εἰδικὰ ὅμως γιὰ τὴν Πελοπόννησο, γιὰ τὴν ὁποία ὑπάρχουν σημαντικὲς εἰδήσεις ποὺ ἀφοροῦν τὰ σλαβικὰ φύλα ποὺ κατοίκησαν στὰ ἐδάφη της, θεωρήσαμε σκόπιμο νὰ σημειώσουμε σὲ χάρτη τὴν ἀκριβέστερη θέση κάθε τοπωνυμίου ποὺ μνημονεύει ὁ Vasmer, ὥστε νὰ ἔχουμε μιὰ ἀκόμη πληρέστερη εἰκό-

1. J. Koder, Προβλήματα τῆς σλαβικῆς ἐποίκησης καὶ τοπωνυμίας στὴ μεσαιωνικὴ Ἡπειρο (ὑπὸ δημοσίευση στὰ Ἡπειρ. Χρονικά, τ. 24 (1982)).

2. M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Wissenschaften 1941 (φωτοαν. ἔκδοση, Amsterdam 1970).

3. J. Koder, Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im mittelalterlichen Griechenland: BZ 71 (1978) 315 κ.έ.

να τῶν σλαβικῶν ἐγκαταστάσεων, καὶ νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ κρίνουμε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια, ἂν συγκεντρώνονται πολλὰ τοπωνύμια σὲ ὀρισμένες εἰδικὰ περιοχές - σὲ σύγκριση καὶ μὲ τὰ ἑλληνικὰ τοπωνύμια - καὶ ἂν, ἀντίθετα, ὑπάρχουν περιοχές, ὅπου τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια εἶναι σπάνια. Ἐπίσης, ἂν βρίσκονται σὲ μικρὸ ἢ μεγάλو ὕψόμετρο, σὲ βουνό ἢ σὲ πεδιάδα, κοντὰ σὲ ποτάμια, κοντὰ ἢ μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα, μέσα σὲ μικρὴ ἢ μεγάλη βλάστηση κλπ. Μὲ τὴν ἀκριβὴ τοποθέτηση τῶν τοπωνυμίων, μπορούμε ἐπὶ πλεόν νὰ διαπιστώσουμε, ἂν περιοχές μὲ πυκνὰ σλαβικὰ τοπωνύμια μνημονεύονται στὶς πηγές ὡς χῶροι σλαβικῶν ἐγκαταστάσεων καθὼς καὶ ἂν περιοχές μὲ ἀραιὰ σλαβικὰ τοπωνύμια μνημονεύονται τὴν ἴδια ἐποχὴ ὡς βυζαντινές.

Πρέπει βέβαια νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀνομάτων στὶς διάφορες περιοχές ἔχει σχετικὴ ἀξία. Δὲν μπορούμε νὰ βγάλουμε συμπεράσματα γιὰ τὶς τύχες μιᾶς περιοχῆς ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο μὲ βάση τὰ τοπωνύμια δὲν μπορούμε ὅμως καὶ νὰ παραβλέψουμε τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ μιὰ περιοχὴ ὑπάρχουν πολλὰ σλαβικὰ τοπωνύμια, ἐνῶ σὲ γειτονικὴ λείπουν. Πρέπει ἐπίσης νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἀπ' ὅλα τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια ποὺ συγκεντρώσε ὁ Vasmer, ἀποδεικτικὴ ἀξία ἔχουν ἐκεῖνα ποὺ μονομονεύονται σὲ μεσαιωνικὲς πηγές πρὶν ἀπὸ τὴν καθοδὸ τῶν Ἀλβανῶν, μιὰ ποὺ οἱ τελευταῖοι, στοὺς τόπους ὅπου ἐγκαταστάθηκαν, ἔγιναν ἑμμεσοὶ φορεῖς ἐνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ σλαβικῶν τοπωνυμίων¹. Τέλος, γιὰ νὰ ἔχουν ἀξία τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν πυκνότητά τῶν τοπωνυμίων μιᾶς περιοχῆς, πρέπει οἱ πηγές ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀντλήθηκαν τὰ τοπωνύμια νὰ καλύπτουν ὁλόκληρὴ τὴν περιοχὴ καὶ ὄχι μόνον ὀρισμένα τμήματά της², γιατί, ἂν π.χ., ἔχει γίνῃ εἰδικὰ γιὰ ἓνα τμήμα τῆς συλλογῆς ἀγροτικῶν τοπωνυμίων, εἶναι φυσικὸ τὰ τοπωνύμια ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτὴ νὰ εἶναι περισσότερα. Ὅπως ὅμως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία τοῦ Vas-

1. Μὲ βάση ἓνα τουρκικὸ κατάστιχο τῆς ΒΑ Πελοποννήσου ποὺ συντάχθηκε ἀμέσως μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση (P. Asenova-P. Stojkov-T. Kacori, Selištni lični i familni imena ot severozapaden Pelopones prez sredata na XV vek: Godisnik Sofijskia Universitet, Filosof. Fakultet, Sofia 1977, σ. 245 κ.έ.), εἴμαστε σὲ θέση νὰ διακρίνουμε μὲ βεβαιότητα ποῖα σλαβικὰ τοπωνύμια τῆς παραπάνω περιοχῆς ὀφείλονται σὲ ἀλβανικὴ μεσολάβηση, σὲ περιπτώσεις ὅπου τὸ ὄνομα τῆς οἰκογένειας στὴν ὁποία ὁ οἰκισμὸς ὄφειλε τὸ ὄνομά του ἐπιζοῦσε ἀκόμη. Ἔτσι, μπορούμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι στὴ ΒΑ Πελοπόννησο τὰ ὀνόματα τῶν χωριῶν Γολέμι, Κράλη, Πολίτσα, Μιχρόι καὶ Καλέντζι ὀφείλονται σὲ Ἀλβανούς. Ἐπίσης εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὰ χωριά Μπάλα, Βάλτση, Μπούζι, Βλαντούσα, Σκλίβα, Τρεστένικο, Γκέρμπεσι, καὶ Κόσμενα, ποὺ βρίσκονται σὲ ἄλλα μέρη τῆς Πελοποννήσου, ἀφοῦ τὰ συναντοῦμε ὡς ἀλβανικὰ ἐπώνυμα στὸ Κατάστιχο ἢ ὡς τοπωνύμια στὴν Ἀλβανία. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς ΒΑ Πελοποννήσου (βόρεια Ἡλεία καὶ δυτικὴ Ἀχαΐα) τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια ποὺ ὀφείλονται στοὺς Ἀλβανούς ἀποτελοῦν περίπου τὸ ἓνα τέταρτο τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων ποὺ ἀναφέρει τὸ Κατάστιχο.

2. Πρβλ. Δ. Ζακυθνοῦ, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι καὶ αἱ σλαβικὰ τοπωνύμια: Νέα Ἐστία 35 (1944) 486-487.

μετ τέτοιες συλλογές πού νά ἀναφέρονται σέ τμῆμα μόνο τῆς Πελοποννήσου δὲν ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ. Ἔτσι, μπορούμε νά ποῦμε ὅτι οἱ κυριότερες πηγές πού χρησιμοποίησε ὁ Vasmer καὶ πού περιέχουν πολλὰ τοπωνύμια (κατάλογοι, λεξικά) ἀφοροῦν ὁλόκληρη τὴν Πελοπόννησο. Τὰ περισσότερα μάλιστα ἀπὸ τὰ τοπωνύμια αὐτὰ ἀνήκουν σέ σημερινούς ἢ πρόσφατα ἐρημωμένους οἰκισμούς, πράγμα πού ἐνισχύει τὴν ἄξιάν τους.

Ἄν συγκεντρωθοῦν ὅλα τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια τῆς Πελοποννήσου, ὅσα ὑπάρχουν στὶς πηγές καὶ κυρίως ὅσα ἐπιζοῦν ὡς σήμερα στὶς ἀγροτικὲς περιοχές, ὁ ἀριθμὸς τους θὰ εἶναι, βέβαια, πολὺ μεγάλος¹. Πρέπει ὅμως νά θεωρήσουμε βέβαιο ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἄγνωστα αὐτὰ τοπωνύμια, ἂν σημειωθοῦν στὸ χάρτη, θὰ πέσουν σέ περιοχὲς ὅπου τὰ ἐντοπισμένα σλαβικὰ τοπωνύμια εἶναι ἤδη πυκνά².

Στὴ μελέτῃ σημειώσαμε ὅλα τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα πού δὲν μπορέσαμε νά ταυτίσουμε (χάρτης 1). Ὅσα τοπωνύμια ἔχουν προκαλέσει ἀμφιβολίες³ γιὰ τὴ σλαβικὴ τους προέλευση, σημειώνονται στὸ χάρτη μὲ διαφορετικὸ σημάδι. Τέλος, δὲ συμπεριλάβαμε ὅσα τοπωνύμια ἔχουν ἑλληνικὴ κατάληξη (π.χ. Σελιανίτικα), τὰ σύνθετα, μὲ πρῶτο ἢ δεῦτερο συνθετικὸ ἑλληνικὴ λέξη (π.χ. Ξηροκαρίτενα) καὶ τὰ τοπωνύμια πού προέρχονται ἀπὸ σλαβικὲς λέξεις πού μπῆκαν ὡς προσηγορικὰ στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα (π.χ. Βάλτος).

1. Βλ. P. Malingoudis, Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands 1. Slavische Flurnamen aus der messenischen Mani, Mainz-Wiesbaden 1981, σ. 22 κ.έ. Σὲ περιοχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ Vasmer ἀναφέρει ἑννέα τοπωνύμια, βρέθηκαν νά ἐπιζοῦν ὡς σήμερα πάνω ἀπὸ 400. Ἡ συγκέντρωση ὅλων τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων τῆς χερσονήσου, σὲ ἀνάλογες ἐργασίες, θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νά ὀδηγηθοῦμε σὲ ἀκριβέστερα συμπεράσματα.

2. Ἔτσι, π.χ., στὴν περιοχὴ Κορίνθου τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ σλαβικὰ ὀνόματα χωριῶν πού ἐντοπίσαμε καὶ δὲ μνημονεύονται στὸν Vasmer (π.χ. Κασάνεβα, Κλοκίνα, Ροζενά, Χρυσοβίτσι, Βροστίνα, Μαρίτσα, Κέρκοβα, Σιγερίτσα, Γαρδίκι, Γκόλας, Σιβίστα, Ἄρλος, Κερνίκελο) ἀνήκουν στὸ βορειοδυτικὸ τμῆμα, στὸ ὁποῖο, ἂν καὶ μικρότερο, συναντοῦμε τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων τῆς περιοχῆς. (Βλ. Μ. Κορδῶση, ὁ.π., πίν. Α'). Φυσικά, τὰ τοπωνύμια αὐτὰ δὲν τὰ σημειώσαμε, γιατί ἀνήκουν σὲ περιορισμένη περιοχὴ καὶ ὄχι σὲ ὁλόκληρη τὴν Πελοπόννησο.

3. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὸ ἔργο τοῦ D. Georgakas, Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen: BZ 41 (1941) 356 κ.έ., ὅπου ἐκφράζονται ἀμφιβολίες γιὰ ὀρισμένα τοπωνύμια, πού θεωροῦνται ἑλληνικά.

Α. Ἡ θέση τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων

Μετὰ τὴν πρώτη ματιὰ (χάρτες ἀρ. 1, 2, 3), γίνεται φανερό ὅτι τὰ σλαβικά τοπωνύμια τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου εἶναι λιγότερα ἀπὸ τὰ τοπωνύμια τῆς ὑπόλοιπης χερσονήσου, σὲ σχέση, βέβαια, μετὰ τὴν ἔκτασιν τῆς καθέ περιοχῆς. Στὸ τμήμα μετὰ τὰ λιγότερα σλαβικά τοπωνύμια περιλαμβάνεται ὁλόκληρη ἡ σημερινὴ Ἀργολίδα, τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς Κορινθίας καὶ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῶν νομῶν Ἀρκαδίας καὶ Λακωνίας. Πρέπει βέβαια νὰ ποῦμε, ὅτι ὁ χωρισμὸς αὐτὸς εἶναι πολὺ συμβατικός. Ὅπως εἶναι φυσικόν, σλαβικά τοπωνύμια ὑπάρχουν καὶ στὴν ἀνατολικὴ Πελοπόννησο, ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, ὑπάρχουν ἐκτεταμένα τμήματα τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου, ὅπου τὰ σλαβικά τοπωνύμια εἶναι σχετικὰ ἀραιά. Ἔτσι, στὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς χερσονήσου ὑπάρχουν ἀρκετὰ σλαβικά τοπωνύμια στὴν περιοχὴ ποὺ ἐκτείνεται ἀνατολικά τῆς πεδιάδας τῆς Τριπόλεως καὶ δυτικὰ τοῦ Ἀστρους, καθὼς καὶ γύρω ἀπὸ τὴν ἀργολικὴν πεδιάδα. Στὴν ὑπόλοιπῃ Πελοπόννησο ξεχωρίζουμε ἐπίσης μερικὰς περιοχάς, ὅπου τὰ σλαβικά τοπωνύμια εἶναι ἐλάχιστα ἢ σχετικὰ ἀραιά: α) ἡ μεγάλη πεδιάδα ἀπὸ τὴν Κάτω Ἀχαΐα ὡς τὴ Ζαχάρω, μαζὶ μετὰ ἓνα ἐκτεταμένον μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ δυτικὰ τῆς Ἀνδραβίδας, τῆς Ἀμαλιάδας καὶ τοῦ Πύργου. β) ἡ Μεσσηνία, μετὰ ἐξαίρεσιν τὴ μεσσηνιακὴ Μάνη, ἓνα μέρος πρὸς τὰ σύνορα τοῦ νομοῦ Ἠλείας καὶ ἓνα μεγαλύτερον μέρος στὸ ἐσωτερικὸν τοῦ νομοῦ. γ) τὸ λεκανοπέδιον τῆς Μεγαλοπόλεως καθὼς καὶ τὴν περιοχὴν ποὺ ἐκτείνεται βορειοανατολικά τῆς καὶ δ) τὴν χερσονήσον τοῦ Ταϊνάρου ποὺ ἐκτείνεται νότια τῆς Ἀρεόπολης. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων βρίσκεται στὴ βόρεια καὶ στὴν κεντρικὴ Πελοπόννησον καθὼς καὶ σὲ ἓνα τμήμα τῆς νότιας Πελοποννήσου. Πιὸ ἀναλυτικὰ, ἡ ζώνη αὕτῃ συμπίπτει μετὰ ἓνα μεγάλο μέρος τῆς σημερινῆς Ἀχαΐας, τὴ βορειοδυτικὴ Ἀρκαδίαν, τὴ νότιαν Ἠλείαν καὶ τὴν περιοχὴν τοῦ Ταυγέτου, δηλ. μετὰ τὴν ραχοκοκκαλίαν τῆς Πελοποννήσου. Πολλὰ ἐπίσης σλαβικά τοπωνύμια βρίσκονται στὴ βορειοδυτικὴ καὶ στὴν κεντρικὴ Κορινθίαν, στὸν δῆμον Λαμπεΐας Ἠλείας - περιοχὴν ποὺ μπαίνει σὰν σφήναν στὸ νομὸ Ἀχαΐας - καὶ στὸ κέντρο τῆς Μεσσηνίας. Τίς περιοχὰς λοιπὸν τῆς Πελοποννήσου ποὺ ἔχουν πολλὰ σλαβικά τοπωνύμια μπορούμε, γενικότερα, νὰ τίς ἐντοπίσουμε ὡς ἑξῆς α) στὸ μεγάλο βόρειον καὶ κεντρικὸν τμήμα (Ἀχαΐα, Ἀρκαδία, Ἠλεία) καὶ β) στὸ μικρότερον νότιον τμήμα (περιοχὴ Ταυγέτου). Τὰ δύο αὐτὰ τμήματα χωρίζονται ἀπὸ ἐδάφη τῶν περιοχῶν Μελιγαλᾶ - Μεγαλοπόλεως, ὅπου τὰ σλαβικά τοπωνύμια εἶναι λιγότερα.

Ἄν κρίνουμε μετὰ βάση τὸν ἀριθμὸν τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων, περισσότερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ βόρειον τμήμα. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε μερικὰ μικρότερα κομμάτια, ὅπου τὰ σλαβικά τοπωνύμια εἶναι πυκνότερα (στὴν περιοχὴν ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸν Ἐρύμανθον ὡς τὸ Χελμόν, στὴν ἐσωτε-

ρική περιοχή τῆς Ἀκράτας καὶ στὴν περιοχή γύρω ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλφειοῦ). Ὁ νομὸς πού, ἀνάλογα μὲ τὴν ἑκτασή του, ἔχει τὰ περισσότερα σλαβικά τοπωνύμια εἶναι ὁ νομὸς Ἀχαΐας. Ὑπάρχουν ὅμως κι ἐδῶ μικρότερες περιοχὲς ὅπου τὰ σλαβικά τοπωνύμια εἶναι ἐλάχιστα (ἡ περιοχή πού ἐκτείνεται νότια τοῦ Παναχαϊκοῦ καὶ δυτικὰ τοῦ Χελμοῦ, ἡ περιοχή Διακοπτοῦ-Νωνάκριδος καὶ ἡ ἄμεση περιοχή τῆς Πάτρας).

Κοιτάζοντας τὸ χάρτη, διαπιστώνουμε μὲ εὐκολία ὅτι τὰ σλαβικά τοπωνύμια εἶναι περισσότερα στὰ ὄρεϊνὰ διαμερίσματα καὶ λιγότερα στὰ πεδινὰ (ιδιαίτερα στὴν πεδιάδα τῆς Δύμης Ἀχαΐας καὶ τῆς Σπάρτης, καὶ λιγότερο στὴ μεγάλη πεδιάδα Ἀνδραβίδας-Γαστούνης, στὶς πεδιάδες Καλαμάτας, Ἀργους, Κορίνθου καὶ στὸ λεκανοπέδιο Τριπόλεως). Πρέπει, ὅμως, νὰ παρατηρήσουμε, ὅτι, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ μεγάλη πεδιάδα Ἀνδραβίδας-Γαστούνης, στὶς ὑπόλοιπες τὰ σλαβικά τοπωνύμια βρίσκονται στὴν περιφέρεια. Τέλος, κοντὰ στὶς ἀκτὲς ὑπάρχουν ἐλάχιστα σλαβικά τοπωνύμια.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραπάνω γενικὲς παρατηρήσεις, εἶναι σκόπιμο νὰ μιλήσουμε χωριστὰ γιὰ κάθε περιοχή πού ἔχει πολλὰ σλαβικά τοπωνύμια, ὥστε νὰ διαπιστώσουμε ἂν τὸ ἔδαφος, τὰ νερά, τὸ ὑψόμετρο καὶ ἡ βλάστηση ἔχουν σχέση μὲ τὴν πυκνότητα τῶν τοπωνυμίων. Στὴ βόρεια Πελοπόννησο παρατηροῦμε ὅτι ὑπάρχει μιὰ σειρά ἀπὸ σλαβικά τοπωνύμια πού ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν Κάτω Ἀχαΐα καὶ φθάνουν περίπου ὡς τὸ Κιάτο. Ἀρχίζοντας ἀπὸ δυτικὰ πρὸς ἀνατολικά, μπορούμε νὰ χωρίσουμε τὸ τμήμα αὐτὸ στὶς παρακάτω περιοχές.

Περιοχή Δύμης: Στὴν ἀχαϊκὴ αὐτὴ πεδιάδα πού εἶναι τὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο τῆς μεγαλύτερης πελοποννησιακῆς πεδιάδας, ὑπάρχουν πολλὰ σλαβικά τοπωνύμια, σὲ μικρὸ σχετικὰ ὑψόμετρο, συγκεντρωμένα πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς μέρος.

Περιοχή Αἰγίου - Ἀκράτας: Ἐκ πρώτης ὀψεως δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι τὰ σλαβικά τοπωνύμια τῆς περιοχῆς αὐτῆς βρίσκονται σὲ μιὰ σειρά, παράλληλη πρὸς τὶς ἀκτὲς τοῦ Κορινθιακοῦ. Προσεκτικότερη παρατήρηση μᾶς πείθει ὅτι τὰ τοπωνύμια βρίσκονται πάνω ἀπὸ τὶς μικρὲς καὶ βαθιεῖς κοιλάδες τῶν ποταμῶν καὶ τῶν χειμάρρων τῆς Β. Πελοποννήσου (Φοίνικος, Σελινοῦντος, Κερυνίτη καὶ Κριοῦ). Ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ κοίτες τῶν ποταμῶν αὐτῶν εἶναι πολὺ βαθιεῖς καὶ οἱ ὄχθες τους, ἀλλοῦ ἀπότομες καὶ ἀλλοῦ ὀμαλότερες, σχηματίζουν μικρὲς ἢ μεγαλύτερες καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις. Τὸ συνηθέστερο ὑψόμετρο τῶν τοπωνυμίων εἶναι 500-600 μέτρα, ὅσο, ὅμως, κατεβαίνουμε πρὸς τὴ θάλασσα χαμηλώνει. Βρίσκονται συνήθως ὄχι στὸ βάθος τῆς κοιλάδας, ἢ ὅποια σὲ πολλὰ σημεῖα περιορίζεται μόνο στὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ, ἀλλὰ σὲ μεγαλύτερο ὑψόμετρο. Ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα τοπωνύμια πού βρίσκονται δίπλα στὴ θάλασσα (π.χ. Βοστίτσα) τὰ ὑπόλοιπα δὲν ἔχουν θαλάσσια πρόσβαση. Ἡ βλάστηση στὴν περιοχή εἶναι πυκνή.

Περιοχή Κορίνθου: Τὰ περισσότερα σλαβικά τοπωνύμια βρίσκονται στην ὀρεινή ἐσωτερική ζώνη μὲ συνηθέστερο ὑψόμετρο περίπου 500-600 μέτρα. Ὅπως καὶ στην περιοχή Αἰγίου-Ἀκράτας, τὰ συναντοῦμε συνήθως ψηλότερα ἀπὸ τὶς ὄχθες ποταμῶν-χειμάρρων (ποτάμι Δερβενιοῦ, Τρικαλίτικο, Ἀσωπός), ὅπου ἡ βλάστηση εἶναι ἀρκετὰ πυκνή.

Στὴν κεντρική ὀρεινή Πελοπόννησο, ὅπου ὑπάρχουν οἱ μεγαλύτεροι ποταμοὶ (ὁ Πηνειὸς καὶ ὁ Ἀλφειὸς μὲ τοὺς παραποτάμους τοῦ Ἐρυμάνθου καὶ Λάδωνα), συναντοῦμε τὰ περισσότερα σλαβικά τοπωνύμια. Εὐκόλα διαπιστώνει κανεὶς, ὅτι ἀκολουθοῦν τὶς κοῖτες τῶν ποταμῶν Πηνειοῦ καὶ Ἀλφειοῦ, μετὰ τὸ τέλος τῆς ἡλειακῆς πεδιάδας, ὅπως καὶ τὶς κοῖτες τοῦ Ἐρυμάνθου καὶ τοῦ Λάδωνα καὶ βρίσκονται συγκεντρωμένα ὄχι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὶς ὄχθες τους. Ἔτσι, μποροῦμε νὰ χωρίσουμε τὶς περιοχὲς αὐτὲς μὲ βάση τὰ ποτάμια.

Περιοχή Πηνειοῦ καὶ τῶν παραποτάμων του: Τὰ σλαβικά τοπωνύμια ποὺ ὑπάρχουν ἐδῶ δὲν εἶναι πάρα πολλά. Ὅσα ἐντοπίζονται κοντὰ στὸ βουνὸ Ἐρυμάνθος, ἀπ' ὅπου πηγάζει καὶ ὁ ποταμὸς, βρίσκονται σὲ μεγάλο ὑψόμετρο (1000 περίπου μέτρα). Ἀντίθετα, τὰ σλαβικά τοπωνύμια ποὺ εἶναι γύρω ἀπὸ τοὺς παραποτάμους του, πρὸς τὸ μέρος τῆς ἡλειακῆς πεδιάδας, βρίσκονται σὲ ἀρκετὰ μικρὸ ὑψόμετρο (γύρω στὰ 300 μέτρα).

Περιοχή Ἀλφειοῦ: Πυκνὰ τοπωνύμια συναντοῦμε στὰ βουνὰ ποὺ περιβάλλουν τὴν πλούσια κοιλάδα τοῦ Ἀλφειοῦ, μετὰ τὴν ἀρχαία Ὀλυμπία. Τὰ σλαβικά τοπωνύμια πρὸς τὸ ἀνατολικὸ μέρος (Ἀρκαδία) ἀρχίζουν ἀπὸ μεγάλο ὑψόμετρο (1000 περίπου μέτρα), ποὺ χαμηλώνει ὅσο πλησιάζουμε πρὸς τὴν κοιλάδα. Ἡ κοιλάδα τοῦ Ἀλφειοῦ ἔχει τὸ χαμηλότερο ὑψόμετρο ἀπ' ὅλες τὶς ἐσωτερικὲς κοιλάδες τῆς χερσονήσου (100-300 μέτρα περίπου). Ἀπὸ τὸ μέρος τῆς Ἡλείας τὰ τοπωνύμια βρίσκονται σὲ μικρότερο ὑψόμετρο (400-600 περίπου μέτρα). Ἡ βλάστηση τῆς περιοχῆς εἶναι πυκνή.

Περιοχή Λάδωνα: Ὁ Λάδωνας, σπουδαιότερος παραπόταμος τοῦ Ἀλφειοῦ, σὲ ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ μῆκος του διατρέχει στενὴ κοιλάδα χαμηλοῦ σχετικὰ ὑψόμετρου (ἀπὸ 150-500 περίπου μέτρα). Τὰ σλαβικά τοπωνύμια ἀρχίζουν ἀπὸ τὴ συμβολή του μὲ τὸν Ἀλφειὸ καὶ φθάνουν περίπου ὥς τὶς πηγές του. Τὸ ὑψόμετρο τῶν περισσότερων ποικίλει ἀπὸ 500 ὥς 700 περίπου μέτρα. Ἡ βλάστηση εἶναι πυκνή.

Περιοχή Ἐρυμάνθου: Πυκνὰ σλαβικά τοπωνύμια ὑπάρχουν γύρω ἀπὸ τὶς ὄχθες τοῦ Ἐρυμάνθου, μετὰ τὴν εἴσοδό του στὸ ἔδαφος τοῦ νομοῦ Ἀχαΐας, ὅπου καὶ σχηματίζεται μακρόστενη κοιλάδα. Τὸ ὑψόμετρο τῶν τοπωνυμίων κυμαίνεται ἀπὸ 600 ἕως 900 μέτρα. Ἡ βλάστηση εἶναι σχετικὰ πυκνή. Στὴν περιοχή, αὕτῃ ἀναλογικὰ μὲ τὴν ἔκτασή της, ὑπάρχουν τὰ περισσότερα σλαβικά τοπωνύμια.

Περιοχὴ Στεμνίτσας καὶ Βαλτεσινίκου: δυτικὰ τοῦ Μαινάλου. Τὰ σλαβικά τοπωνύμια ποὺ συναντοῦμε ἐδῶ βρίσκονται στὸ μεγαλύτερο ὑψόμετρο (1000-1200 μέτρα). Ἡ βλάστηση εἶναι ἄλλοῦ ἀραιῆ κι ἄλλοῦ πυκνότερη.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς χερσονήσου, σὲ σχέση μετὰ τὴ βόρεια καὶ κεντρικὴ Πελοπόννησο, ὑπάρχουν λιγότερα σλαβικά τοπωνύμια, κατὰ κανόνα πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ μέρος. Πυκνὰ σλαβικά τοπωνύμια συναντοῦμε κοντὰ στὸν ποταμὸ Νέδα καὶ στὴν κεντρικὴ Μεσσηνία.

Περιοχὴ Νέδα (Μπούζι): Ὅπως συμβαίνει καὶ μετὰ τὰ ποτάμια τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου, γύρω ἀπὸ τὴν κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ Νέδα, σὲ ὑψόμετρο ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ 300 ὡς 500 μέτρα, ὑπάρχουν πολλὰ σλαβικά τοπωνύμια, παράλληλα πρὸς τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ. Ἡ βλάστηση στὸ μέρος αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ πυκνή.

Κεντρικὴ Μεσσηνία: Πολλὰ σλαβικά τοπωνύμια εἶναι συγκεντρωμένα στὴ μέση περίπου τοῦ σημερινοῦ νομοῦ Μεσσηνίας, στὶς μικρὲς κοιλάδες ποὺ σχηματίζονται βόρεια καὶ νότια τῶν βουνῶν τῆς Κυπαρισσίας, σὲ ὑψόμετρο 400-500 μέτρα.

Στὴ νότια Πελοπόννησο ἀνήκουν τὰ σλαβικά τοπωνύμια τοῦ Ταυγέτου. Τὸ βουνό, ποὺ καλεῖται σὲ μεσαιωνικὲς πηγὲς Πενταδάκτυλος καὶ Ζυγός, καὶ ποὺ «εἰσέρχεται ὥσπερ τράχηλος εἰς τὴν θάλασσαν ἕως πολλοῦ διαστήματος»¹, χωρίζει τὰ τοπωνύμια σὲ δύο μέρη.

Δυτικὴ πλευρὰ Ταυγέτου: Τὰ σλαβικά τοπωνύμια ποὺ συναντοῦμε κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ταυγέτου ἀνήκουν σήμερα στὴ μεσσηνιακὴ Μάνη. Τὰ περισσότερα βρίσκονται γύρω ἀπὸ τὴν Καρδαμύλλη. Στὸ βορειότερο σημεῖο (περιοχὴ Ἀλαγωνίας) τὸ ὑψόμετρο εἶναι περίπου 700 μέτρα, νοτιότερα ὅμως δὲν ξεπερνᾷ τὰ 500. Ἡ βλάστηση στὴν περιοχὴ εἶναι σχετικὰ ἀραιή. Σὲ ἓνα μεγάλο τμήμα τῆς μεσσηνιακῆς Μάνης ἔχουν συγκεντρωθεῖ τὰ ἀγροτικὰ τοπωνύμια ἀπὸ τὴν Οἶτυλο ὡς τὴν Καρδαμύλλη κι ἔτσι μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ πληρέστερη εἰκόνα². Στὴν περιοχὴ αὐτὴ σλαβικά τοπωνύμια ὑπάρχουν καὶ στὰ χωριά ποὺ βρίσκονται κοντὰ στὴ θάλασσα, σὲ τρία ὅμως ἀπ' αὐτὰ (Πολιάνα, Τραχήλα, Νεοχώρι) τὰ ἀγροτικὰ σλαβικά τοπωνύμια εἶναι πολὺ πιὸ ἀραιὰ ἀπ' ὅ,τι στὰ ὑπόλοιπα χωριά.

Ἀνατολικὴ πλευρὰ Ταυγέτου: Τὰ περισσότερα τοπωνύμια τὰ συναντοῦμε κατὰ μῆκος τῆς κοιλάδας τοῦ Εὐρώτα (ἀρχίζουν ἀπὸ ὑψόμετρο 800 μέτρα) καὶ στὶς παρυφᾶς τῆς πεδιάδας τῆς Σπάρτης. Νοτιότερα τὰ τοπωνύμια ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸν Εὐρώτα, σχηματίζοντας κατὰ μῆκος τοῦ Ταυγέτου μικρὲς ἐστίες (περιοχὴ Γοράνων, Καρυουπόλεως). Ἡ βλάστηση, ἰδιαίτερα στὸ νότιο μέρος, εἶναι ἀραιότατη.

1. Κωνσταντίνου Προφυρογέννητου, *De administrando imperio*, ἔδ. G. Moravcsick, Budapest 1949 (φωτοαν. ἔκδ. Washington 1967) ἀρ. 50.

2. P. Malingoudis, ὁ.π., σ. 22κ. ἐ.

Ἀνατολική Πελοπόννησος: Ὅπως εἶπαμε παραπάνω, στήν ἀνατολική Πελοπόννησο δέν υπάρχουν πολλά σλαβικά τοπωνύμια. Μία ἐστία σλαβικῶν τοπωνυμίων βρίσκεται ἀνάμεσα στό Ἰεκαονοπέδιο τῆς Τριπόλεως, στά Βέρβαινα καί στό Ἄστρος, ἰδιαίτερα δίπλα στόν Τάνο ποταμό. Μιά μικρότερη ἐστία βρίσκεται στήν ἄκρη τῆς ἀργολικῆς πεδιάδας (περιοχή Μυκηνῶν), σέ ὑψόμετρο ἑκατὸ περίπου μέτρων.

Συγκρίνοντας τὸν ἀριθμὸ τῶν σλαβικῶν καὶ τῶν ἑλληνικῶν ὀνομάτων τῶν χωριῶν (χάρτης 10) - μὲ ἐξάιρεση τὰ τμήματα ἐκεῖνα ποὺ σημειώθηκαν στό χάρτη ὡς περιοχὲς μὲ πολὺ πυκνὰ σλαβικά τοπωνύμια - διαπιστώνουμε ὅτι τὰ σλαβικά ἀποτελοῦν περίπου τὸ ἓνα δέκατο τοῦ συνόλου τῶν ὀνομάτων. Ἀπὸ τὴ σύγκριση ὅμως τοῦ ἀριθμοῦ ἑλληνικῶν καὶ σλαβικῶν τοπωνυμίων γίνεται φανερό ὅτι πρέπει νὰ ἐντάξουμε στὶς περιοχὲς μὲ πολὺ πυκνὰ σλαβικά τοπωνύμια τὴν κεντρικὴ Ἀρκαδίᾳ καὶ τὴν περιοχὴ Καλαβρύτων, γιατί, μολονότι ἐδῶ τὰ σλαβικά τοπωνύμια δέν εἶναι τόσο πολλὰ, λείπουν σχεδὸν τελείως τὰ ἑλληνικά τοπωνύμια. Τὸ ἓνα δέκατο τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ ἀποτελοῦν καὶ τὰ σλαβικά τοπωνύμια ἐνὸς φορολογικοῦ ὀθωμανικοῦ Κατάστιχου τῶν ἀρχῶν τῆς Τουρκοκρατίας ποὺ ἀφορᾷ τὴ ΒΑ Πελοπόννησο¹. Ἄν ὅμως λάβουμε ὑπόψη ὅτι στόν ὑπολογισμό τῆς ἀναλογίας τῶν τοπωνυμίων συμπεριλάβαμε καὶ σλαβικά τοπωνύμια ποὺ ὀφείλονται σὲ ἀλβανικὴ μεσολάβηση, συμπεραίνουμε ὅτι τὰ τοπωνύμια ποὺ ὀφείλονται σὲ σλαβικοὺς πληθυσμοὺς εἶναι ἀκόμη λιγότερα. Λιγοστὰ εἶναι καὶ τὰ σλαβικά τοπωνύμια ποὺ μαρτυροῦνται στὶς μεσαιωνικὲς πηγὲς ὡς τὴ φραγκικὴ κατάρκτηση. Ἀντίθετα στὶς πηγὲς τοῦ ΙΓ' καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα τὰ σλαβικά τοπωνύμια πληθαίνουν σημαντικὰ (χάρτης ἀρ. 6). Ἡ αἰτία πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν καθοδο τῶν Ἀλβανῶν καὶ στὴ φυγὴ τῶν κατοίκων στό ἐσωτερικό, ὅπου ὀχυρώνονταν γιὰ μεγαλύτερη ἀσφάλεια, μὲ ἀποτέλεσμα ἀσήμαντοι οἰκισμοὶ ἢ ἀπλὰ τοπωνύμια νὰ μεταβάλλονται σὲ σημαντικὰ κέντρα.

Στὴν περιφέρεια, ὅπου, καθὼς διαπιστώσαμε, υπάρχουν λίγα σλαβικά τοπωνύμια, ἐπέζησαν καὶ τὰ περισσότερα ὀνόματα ἀρχαίων πόλεων ποὺ μνημονεύονται στὶς μεσαιωνικὲς πηγὲς τῆς μέσης καὶ τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου (Κόρινθος, Κεχριές, Πίδαυρος, Ἄργος, Ναύπλιο, Τροιζήνα, Ἱεράξ (ἀρχ. Ζάραξ), Ἐλος, Οἶτυλος, Ἀσωπός, Λεῦκτρο, Κορώνη, Μεθώνη, Πύλος, Πάτρα). Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὀνόματα αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουν τίς σημαντικότερες πόλεις ὅχι μόνο τῆς ἀρχαιότητος ἀλλὰ καὶ τῆς ὑστερορωμαϊκῆς καθὼς καὶ τῆς κυρίως βυζαντινῆς ἐποχῆς, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ἡ συνέχεια δέν διακόπηκε. Τέλος, ἐκτὸς ἀπὸ τίς παραπάνω, υπάρχουν καὶ ἄλλες μεσαιωνικὲς πόλεις ποὺ τὰ ὀνόματά τους ἀνάγονται στὴν ἀρχαία ἐποχὴ (Ταρσός, Ταρσοκορώνη, Ἐνόριον, Λακεδαίμων, Μαντίνεια (Μεσσηνίας), Ἀρκαδιά,

1. P. Asenova - P. Stojkov - T. Kacori, ὁ.π., σ. 218.

᾽Ωλένη, Δυρράχιο, Κράτα (Ἀκράτα), Ἀχαΐα καὶ ἀσφαλῶς ἓνα πλῆθος ἀπὸ σημερινὰ χωριά¹ ἢ ἀπλᾶ τοπωνύμια. Ἡ διατήρηση τῶν σπουδαιότερων πόλεων τῆς κυρίως βυζαντινῆς ἐποχῆς στὴν περιφέρεια, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔλλειψη σλαβικῶν τοπωνυμίων, δείχνει ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε πυκνότητος ἐλληνικὸς πληθυσμὸς. Στὴν περιφέρεια ὅμως ζοῦσε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάδοδο τῶν Σλάβων, ἀφοῦ οἱ περισσότερες πρωτοβυζαντινὲς πόλεις ποὺ συναντοῦμε στὶς πηγές, ὅπως καὶ τὰ σπουδαιότερα μνημεῖα τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν Πελοπόννησο², βρίσκονταν κοντὰ στὶς ἀκτὲς καὶ μέσα στὶς μεγάλες παραλιακὲς πεδιάδες (βλ. χάρτη ἀρ. 8). Συμπεραίνουμε λοιπὸν ὅτι οἱ Σλάβοι ἐποίκισαν κυρίως τὶς περιοχὲς ἐκεῖνες ὅπου δὲν ὑπῆρχε πυκνὸς ἐλληνικὸς πληθυσμὸς.

Β'. Ἡ πυκνότης τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων
καὶ οἱ μαρτυρίαι τῶν πηγῶν.

α' Γενικά

Ἐξετάζοντας τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια στὸ σύνολό τους, συμπεραίνουμε, ὅτι, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, στὸ ἀνατολικὸ τμήμα εἶναι πολὺ ἀραιότερα ἀπ' ὅ,τι στὴν ὑπόλοιπη χερσόνησο. Τοῦτο βρίσκεται σὲ συμφωνία μὲ τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας ποὺ ἀναφέρει ὅτι «μόνου τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ Κορίνθου καὶ μέχρι Μαλαίου τοῦ Σθαβινοῦ ἔθνους διὰ τὸ τραχὺ καὶ δύσβατον καὶ ἀρὲς οὐκ ἔστιν, στρατηγὸς Πελοποννήσου ἐν αὐτῷ τῷ μέρει ὑπὸ τοῦ Ῥωμαίων βασιλέως κατεπέμπετον»³. Τὸ Χρονικὸ δὲ διευκρινίζει πόσο βάθος εἶχε αὐτὴ ἡ ζώνη, ὀνομάζει ὅμως τὸ βορειότερο καὶ νοτιότερο σημεῖο (Κόρινθος - Μαλέας). Ἄν κρίνουμε μὲ βάση τὰ τοπωνύμια, ἡ ζώνη αὐτὴ πρέπει νὰ εἶχε ἀρκετὸ βάθος καὶ νὰ περιλάμβανε ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἐδάφη ὅπου τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια εἶναι ἀραιὰ (βλ. χάρτη 3). Δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἐλεύθερα μόνο μερικὰ σημεῖα - καταφύγια, ὅπως

1. Γιά τὶς περιοχὲς Κορίνθου καὶ Ἐπιδαύρου ἀναφέρουμε τὰ ἑξῆς: Φλίκα (Φλιοῦς) Τευτάνιο (Τιτάνη), Ἀλωπεκὴ, Ἀμιλος, Ζούγγρα (δύωγρος) Γερὸ (Ἱερὸ Ἀσκληπιοῦ), Κορώνη (Λιγουριοῦ), Κοντοποριά, Λυκούρια, Μαψός, Πέρι (Πέργη), Ρειτό, Σπειρί (Σπείραιο), Τραπεζόνα.

2. Σημειώσαμε ἰδιαίτερα τὶς βασιλικές· βλ. ΑΔ 1960 Β1, σ. 95, 106. 1961-62, Β1 σ. 91. 1965 Β1, σ. 152. 1972 σ. 303. ΠΑΕ 1937, σ. 108 κ.έ. 1955 σ. 236 κ.έ. 1956 σ. 179 κ.έ. 1960 σ. 188 κ.έ. 1964 σ. 121 κ.έ. 1967 σ. 22 κ.έ. 1975 σ. 184 κ.έ. 1976 σ. 200 κ.έ. 1978 σ. 183 κ.έ. ΑΕ 1968 σ. 119 κ.έ. Α. Orlandos, Les monuments paléochrétiens découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954, «Actes du Ve Congrès International d'Archéologie Chrétienne», Cita del Vaticano, Paris 1957, σ. 108 κ.έ. D. Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1958 à 1973, Vaticano 1977, σ. 153-177.

3. P. Lemerle, Chronique, ὁ.π., σ. 10. J. Dujčev, ὁ.π., σ. 18.

ισχυρίζεται ὁ Bon¹, ἀφοῦ τὸ ἴδιο τὸ Χρονικό, ὅταν λέει «ἀπὸ Κορίνθου καὶ μέχρι Μαλαίου» ἀποκλείει μιὰ τέτοια ἐρμηνεία. Ἐξάλλου, σύμφωνα με τὸ Χρονικό, ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ κατέφυγαν κατὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Σλάβων στὴν Τσακωνιά, περιοχὴ ποὺ δὲν περιοριζόταν μόνο στὶς ἀκτὲς τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου².

Τὰ περισσότερα σλαβικά τοπωνύμια βρίσκονται σὲ περιοχὲς με βλάστηση, ἀπαραίτητη γιὰ πληθυσμὸ ποὺ ζεῖ κυρίως ἀπὸ τὴν κτηνοτροφία, καὶ σὲ ὑψόμετρο ὄχι ὑπερβολικὰ μεγάλο (συνήθως ἀπὸ 500 ὠς 700 μέτρα). Βρίσκονται συχνότερα σὲ ὀρεινὲς περιοχὲς καὶ λιγότερο στὶς παρυφές τῶν πεδιάδων³. Σλαβικά τοπωνύμια ὑπάρχουν ἐπίσης γύρω ἀπὸ τὰ λεκανοπέδια Τριπόλεως καὶ Μεγαλοπόλεως, συνήθως σὲ μεγαλύτερο ὑψόμετρο. Τὰ περισσότερα ὅμως σλαβικά τοπωνύμια τὰ συναντοῦμε γύρω ἀπὸ τὶς εὐφορες στενόμακρες κοιλάδες τοῦ ἐσωτερικοῦ ποὺ διατρέχονται ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ποταμοὺς τῆς Πελοποννήσου (Ἀλφειό, Λάδωνα, Ἐρύμανθο, Πηνειό, Σελινόυντα, Νέδα κλπ.), συνήθως σὲ μεγαλύτερο ὑψόμετρο ἀπὸ τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ. Καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς νότιας Βαλκανικῆς οἱ κοιλάδες εἶναι οἱ περιοχὲς με τὰ περισσότερα σλαβικά τοπωνύμια⁴. Φαίνεται λοιπὸν πὼς οἱ Σλάβοι συνήθως ἀπέφευγαν τὰ πεδινὰ ἐδάφη, ἀλλὰ δὲ ζοῦσαν καὶ μακριὰ τους. Οἱ πεδιάδες καὶ οἱ κοιλάδες τοὺς ἦταν ἀπαραίτητες ὅσο καὶ τὰ βουνά, ἀφοῦ οἱ νέοι ἔποικοι ζοῦσαν με τὶς παραδοσιακὲς ἀσχολίες τῆς γεωργίας καὶ τῆς κτηνοτροφίας καὶ ἐπομένως εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ τοὺς χαμηλοὺς πεδινοὺς τόπους γιὰ τὴν καλλιέργεια σιτηρῶν⁵ καὶ γιὰ τὴ διαχείμαση τῶν κοπαδιῶν τους. Τοῦτο τὸ διαπιστώνουμε καὶ ἀπὸ μιὰ μεταγενέστερη πηγή, τὸ Χρονικό τοῦ Μορέως, ποὺ ἀναφέρει ὅτι οἱ Σλάβοι τοῦ Ταυγέτου, ἂν δὲν κατέβαιναν στοὺς κάμπους, δὲν εἶχαν τὴ «δύναμιν» νὰ ζοῦν στὰ ὄρη⁶. Ἡ κἀθοδὸς τους λοιπὸν στὶς πεδιάδες ἦταν ζήτημα ἐπιβιώσεως. Καὶ στὴ Δαλματία, οἱ Σλάβοι, ἀφοῦ κατέλαβαν τὴ Σάλωνα, «ἀφάνισαν» τοὺς Ρωμαίους «τοὺς εἰς τοὺς κάμπους καὶ εἰς τὰ ὑψηλότερα μέρη κατοικοῦντας» καὶ κράτη-

1. A. Bon, Péloponnèse, ὁ.π., σ. 39.

2. Σχετικὰ με τὴν ἔκταση καὶ τὴ θέση τῆς Τσακωνιάς βλ. S. Caratzas, Les Tzacones, Berlin-New York 1976, σ. 212 κ.έ.

3. Πρβλ. J. Koder, Frage, ὁ.π., σ. 326. P. Charanis, Observations on the History of Greece during the Early Middle Ages: Balkan Studies 11 (1970) 23.

4. Βλ. J. Koder, Προβλήματα, ὁ.π. Στὴν κοιλάδα τῆς Δρόπολης, μήκους 50 καὶ πλάτους 6-10 χιλιομέτρων, ὑπάρχουν πολλὰ σλαβικά τοπωνύμια, τὰ ὅποια βρίσκονται 100-500 μέτρα πάνω ἀπὸ τὴν κοιλάδα. Πρβλ. Στρατηγικὸν Μαυρικίου, ἔκδ. H. Mihaescu, Bucuresti 1970, σ. 286, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ Σλάβοι κατοικοῦσαν κοντὰ σὲ ποτάμια καὶ δάση.

5. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, De administrando, ὁ.π., κεφ. 50, ὅπου μιλάει γιὰ «θέρη» τῶν Σλάβων.

6. Χρονικό Μορέως, ἔκδ. Π. Καλονάρου, στ. 3017 κ.έ..

σαν αὐτοὶ τοὺς τόπους τοὺς (ὄχι μόνο τὰ βουνὰ ἀλλὰ καὶ τὶς πεδιάδες). Ὅσοι Ρωμαῖοι διασώθηκαν κατέφυγαν στὰ παραλιακὰ φρούρια¹. Ἡ συγγέντρωση λοιπὸν τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων γύρω ἀπὸ τὰ ποτάμια καὶ τὶς κοιλάδες εἶναι ἐνδεικτικὴ. Ἰσως πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι οἱ νέοι ἔποικοι προτίμησαν νὰ κατοικήσουν κοντὰ στὰ φυσικὰ περάσματα, ὥστε νὰ διευκολύνονται κατὰ τὶς χειμερινὲς μετακινήσεις τοὺς πρὸς τὶς μεγάλες πεδιάδες τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου.

Ἀκόμη καὶ ὡς τὶς μέρες μας ὑπάρχουν κτηνοτρόφοι, ἰδιαίτερα στὸ Χελμό, στὴ Ζήρεια καὶ στὴν Ἀρκαδία, οἱ ὁποῖοι τὸ χειμῶνα κατεβαίνουν στὰ χειμαδιά. Τὰ χειμαδιά αὐτὰ βρίσκονται ἢ στὸ χαμηλότερο σημεῖο τῆς περιοχῆς τοὺς (π.χ. οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Μάξι τοῦ Χελμοῦ κατεβαίνουν στὰ Μαζαίικα) ἢ, συνηθέστερα, σὲ χαμηλότερες πεδινὲς ἐκτάσεις τῆς περιφέρειας. Ἐτσι οἱ ποιμένες τῆς Ἀρκαδίας κατεβαίνουν σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς μεγάλες πεδιάδες τῆς χερσονήσου, ἐνῶ οἱ ποιμένες τῆς βόρειας Πελοποννήσου προτιμοῦν τὶς κοντινότερες παραλιακὰς πεδινὲς ἐκτάσεις τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ τοῦ Πατραϊκοῦ. Σήμερα, κατὰ μῆκος τῶν ἀκτῶν τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ τοῦ Πατραϊκοῦ, καθὼς καὶ στὴν ἡλειακὴ πεδιάδα, ὑπάρχουν ὀνόματα χωριῶν ποὺ προσέρχονται ἀπὸ ὀρεινοὺς οἰκισμοὺς τοῦ ἐσωτερικοῦ (Βυτιναίικα, Λασταίικα, Φοναίτικα, Βραχναίικα, Ρογίτικα, Ἀραχοβίτικα, Σελιανίτικα κλπ. Βλ. χάρτη 5).

Εἶχαν ὅμως οἱ Σλάβοι τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Ἀρκαδίας τὴ δυνατότητα νὰ κατεβαίνουν ἀνενόχλητοι σὲς πεδιάδες; Γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ χρήσιμη εἶναι ἡ ἐξῆς διαπίστωση. Μὲ βάση ἕναν ὑψομετρικὸ χάρτη τῆς Πελοποννήσου διαπιστώνουμε ὅτι οἱ σλαβικοὶ οἰκισμοὶ δὲν ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς παρυφές τῶν πεδιάδων καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς κοιλάδες ποὺ ἔχουν ὑψόμετρο λιγότερο ἀπὸ 500 μέτρα (χάρτης 4). Ἐτσι, εἶναι πυκνοὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Ἀρκαδίας, ὅπου οἱ ποταμοὶ τῆς βόρειας καὶ ἰδιαίτερα τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου (Ἀλφειὸς, Ἐρύμανθος, Λάδωνας) σχηματίζουν στὸ ἐσωτερικὸ πλούσιες κοιλάδες μὲ χαμηλὸ ὑψόμετρο (100-500 μέτρα). Ἀκόμη καὶ στὴν περιοχὴ Ταυγέτου δὲν ἀπομακρύνονται πολὺ ἀπὸ τὶς στενὲς παραλιακὰς πεδινὲς ἐκτάσεις καὶ τὶς χαμηλὲς κοιλάδες τῶν πο-

«ἐπεὶν ἀφῶν ἐγέννησαν αὐτὰ τὰ δύο κάστροι,
κι οὐδὲν ἀπάδειαν ἔχομεν, ὥσάν μᾶς ἀποκλείσουν,
εἰς κάμπους κατεβαίνωμεν, νὰ κάμνωμεν νὰ ζοῦμεν,
οὐδὲν ἔχομε δύναμιν νὰ ζοῦμε εἰς τὰ ὄρη».

1. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, De administrando, ὁ.π., ἀρ. 29. Ἐπίσης ἀρ. 30. «Μόνα δὲ τὰ πρὸς θάλασσαν πολίχνια οὐ συνέδωκαν αὐτοῖς, ἀλλὰ κατείχοντο παρὰ τῶν Ρωμαίων διὰ τὸ εἶναι τὸν πόρον τῆς ζωῆς αὐτῶν ἐκ τῆς θαλάσσης». Βλ. καὶ R. Catičić, Οἱ ἀρχές τῆς Κροατικῆς παρουσίας στὴν Ἀδριατικὴ. Προβλήματα ἱστορικά, φιλολογικὰ καὶ γλωσσικά: Ἡπειρ. Χρον. 24 (1981) (Ἵπὸ ἐκδοσῆ).

ταμῶν Εὐρώτα, Νέδωνα καὶ ἄλλων μικρότερων. Λεῖπουν ἢ εἶναι ἀραιότερα τὰ σλαβικά τοπωνύμια στὰ λεκανοπέδια τοῦ Φενεοῦ, τῆς Στυμφαλίας, τοῦ ἀρχαδικοῦ Ὁρχομενοῦ καὶ τῆς Μαντίνειας, ποὺ τυχαίνει νὰ ἔχουν ὅλα μεγαλύτερο ὑψόμετρο. Πρέπει λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ Σλάβοι συγκεντρώνονται γύρω ἀπὸ τὶς χαμηλές κοιλάδες, γιατί ἐκεῖ, μακριὰ ἀπὸ τὶς πεδιάδες καὶ τὰ κέντρα, ἦταν αὐτάρκεις· μπορούσαν δηλ. νὰ καλλιεργοῦν τῇ γῇ καὶ νὰ ξεχειμάζουν, χωρὶς νὰ εἶναι ἀναγκασμένοι νὰ προχωροῦν πρὸς τοὺς ζωτικούς χώρους τῶν πεδιάδων καὶ τῆς περιφέρειας. Ὁ ἐντοπισμὸς τῶν τοπωνυμίων ὅχι μέσα στὴν κοιλάδα, ἀλλὰ στὰ ὑψώματα ποὺ τὴν περιβάλλουν, ὀφείλεται, κυρίως, σὲ λόγους ὁχρωματικούς¹. Βέβαια, σλαβικά τοπωνύμια συναντοῦμε καὶ στὶς πεδιάδες. Ἐπειδὴ ὅμως εἶναι πολὺ λίγα καὶ συγκεντρωμένα συνήθως πρὸς τὸ μέρος ὅπου ἀρχίζουν τὰ βουνά, πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὡς βέβαιο ὅτι ἐκεῖ οἱ Σλάβοι παρέμειναν λιγότερο χρόνο, πιθανότερα τὸ χειμῶνα.

Πρὸς ἐνίσχυση τῆς παραπάνω ὑποθέσεως, χρήσιμο ἐπίσης εἶναι νὰ ἐπισημάνουμε εἰδικὰ τὴν κατηγορία ἐκείνη τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων ποὺ προέρχονται ἀπὸ ὀνόματα κατοίκων ἐνὸς τόπου, ἐπειδὴ ἀντιπροσωπεύουν, τουλάχιστο κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ σχηματισμοῦ τους, κατοικημένο χῶρο καὶ ἐπειδὴ ὀφείλονται, ὡς ἓνα σημεῖο, σὲ μετακινήσεις πληθυσμοῦ καὶ μάλιστα κτηνοτροφικοῦ². Ἀπὸ τὰ σλαβικά τοπωνύμια αὐτοῦ τοῦ εἶδους ποὺ συγκέντρωσε ὁ Ζαϊμον³ ἐλάχιστα (Κρέστενα, Φόστενα, Ζάβλανη) βρίσκονται στίς μεγάλες πεδιάδες τοῦ ἐξωτερικοῦ (βλ. χάρτη 5). Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει μὲ τὰ ἐλληνικά τοπωνύμια ποὺ προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ ὀνόματα κατοίκων (μὲ ὀρισμένες καταλήξεις -αίικα -ιάνικα -ιάτικα -ιώτικα -ιάνοι -αινα). Ὅπως καὶ τὰ τοπωνύμια ποὺ προέρχονται ἀπὸ ὀνόματα χωριῶν, βρίσκονται συνήθως στίς πεδιάδες τῆς περιφέρειας καὶ δηλώνουν τὶς περισσότερες φορὲς μετακίνηση κτηνοτροφικοῦ πληθυσμοῦ.

Ἡ μόνιμη λοιπὸν ἐγκατάσταση τῶν Σλάβων κυρίως στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χερσονήσου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς βέβαιη, τὸ πρῶβλημα ὅμως εἶναι ἂν στίς παραλιακὲς πεδιάδες ποὺ ἦταν ἐκτεθειμένες σὲ ἐπιδρομές, ἰδιαιτέρα τῶν Ἀράβων πειρατῶν, ἦταν δυνατό νὰ ἐπιζῇ σὲ τὴ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ πληθυσμός. Οἱ περιοχὲς αὐτές, σήμερα ποὺ ἔχουν ἀλλάξει οἱ συνθῆκες ζωῆς, εἶναι οἱ πιὸ πυκνοκατοικημένες, στοὺς μέσους ὅμως χρόνους ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι συνέπιπταν μὲ τὶς ζῶνες ἐκεῖνες, ὅπου συναντοῦμε τὰ περισσότερα ἐρημωμένα χω-

1. Πρβλ. J. Koder, Προβλήματα, ὁ.π., ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὡς λόγο καὶ τὸν κίνδυνο διαβάσεως βυζαντινοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὶς κοιλάδες.

2. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ τοπωνύμια μπορεῖ καὶ νὰ μὴ σημαίνουν τίποτε, γιατί ἀπλούστατα μπορεῖ νὰ προέρχονται ἀπὸ νεοελληνικὰ ἐπωνύμια.

3. J. Zaimov, Zaselvane na bălgarskite slavjani na Balkanskija poluoostrof, Sofia 1967, σ. 34, 35, 36, 39, 41, 42, 43, 104κ.ε. Περιληπτικὴ μετάφραση καὶ παρατηρήσεις Α. Θαβώρη: Ἀνάτ. ἀπὸ τὸ Δελτίο Βουλγαρικῆς Βιβλιογραφίας, ἔτ. 9, τεῦχος 2.

ριά¹. Παρατηρώντας τή θέση τῶν μεσαιωνικῶν οἰκισμῶν ποῦ μνημονεύονται στίς πηγές (χάρτης 6), διαπιστώνουμε, ὅπως παρατηρήσαμε παραπάνω, ὅτι ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν οἱ κυριότεροι οἰκισμοί βρίσκονταν κοντά στή θάλασσα καί μέσα στίς μεγάλες πεδιάδες, πράγμα ποῦ σημαίνει ὅτι, παρὰ τοὺς κινδύνους, ὁ πληθυσμός ὁχυρωνόταν καί συνέχιζε τή ζωή του. Ἐξάλλου, δὲν πρέπει νὰ πιστέψουμε ὅτι ἡ περιφέρεια τῆς χερσονήσου ἦταν τελείως ἀπρόσιτη στοὺς σλαβικοὺς πληθυσμούς. Σὲ ὀρισμένα, ἰδιαίτερα ὀρεινὰ τμήματα (Μάνη, Β. Ἀχαΐα), οἱ σλαβικοὶ οἰκισμοὶ ἔφθαναν ὡς τὶς ἀκτές, καί ἄλλωστε οἱ συνεννοήσεις μὲ τοὺς Ἀραβες πειρατὲς τὸ ἔτος 805 δείχνουν κάποια ἐξοικείωση μὲ τή θάλασσα. Εἶναι γνωστὲς οἱ ναυτικὲς πειρατικὲς ἐπιδρομὲς τῶν Σλάβων ποῦ ἀναφέρονται στὰ θαύματα τοῦ ἀγίου Δημητρίου. Μνημονεύεται ἐπίσης ὅτι κάποιος ἐπίσκοπος Κυπριακὸς αἰχμαλωτίστηκε «ἐκ τῶν ἀνημέρων Σκλάβων», μαζὶ μὲ ὁλόκληρο τὸ πλήρωμα, ὅταν τὸ πλοῖο τοὺς πλησίασε στὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας².

Πρὶν τελειώσουμε, πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὸ δεύτερο φύλο ποῦ κατοίκησε κατὰ πυκνὰ στρώματα στήν Πελοπόννησο, τοὺς Ἀλβανούς, καί νὰ συγκρίνουμε τὶς θέσεις τῶν ἐγκαταστάσεών τους μὲ ἐκεῖνες τῶν Σλάβων. Γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ ζοῦσαν ποιμενικὸ βίον, μετακινούμενοι στὰ ὄρη καί στίς πεδιάδες. Ἰδιαίτερα στήν ἡλειακὴ πεδιάδα ποῦ ἦταν ζεστὴ καί πλούσια σὲ χορτάρι οἱ Ἀλβανοὶ ἔτρεφαν πλῆθος ἀπὸ μικρὰ καί μεγάλα ζῶα (πρόβατα, χοίρους, ἄλογα, βόδια)³. Στὸ τουρκικὸ Κατάστιχο γιὰ τὸ ὅποιο μιλήσαμε παραπάνω (σελ.386) οἱ Ἀλβανικοὶ οἰκισμοὶ βρίσκονται καί σὲ μεγάλο ὕψόμετρο ἀλλὰ καί μέσα στήν ἡλειακὴ πεδιάδα ἢ γύρω ἀπ' αὐτὴ σὲ πολὺ χαμηλὸ ὕψόμετρο (χάρτης 9). Ἡ πεδιάδα τῆς Ἡλείας ἀνήκει στίς περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου, ὅπου τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια εἶναι σχετικὰ ἀραιὰ. Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε καί γιὰ τὶς περισσότερες περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου ὅπου ἐγκαταστάθηκαν Ἀλβανοὶ (Ἀργολιδοκορινθία, Μεσσηνία⁴). Ἡ διαφορὰ λοιπὸν ἀνάμεσα στοὺς σλαβικοὺς καί στοὺς Ἀλβανικοὺς οἰκισμοὺς ἔγκειται στὸ ὅτι ἐνῶ οἱ πρῶτοι συγκεντρώνονται στὸ ἐσωτερικόν, γύρω ἀπὸ τὶς εὐφορες, μὲ χαμηλὸ ὕψόμετρο κοιλάδες, οἱ δεῦτεροὶ ἀπλώνονται σὲ ὁλό-

1. Ε. Ἀντωνιάδου-Μπιμπίκου, Ἑρμωμένα χωριά στήν Ἑλλάδα. Ἕνας προσωρινὸς ἀπολογισμὸς. Στὸ βιβλίον «Οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ΙΕ'-ΙΘ' αἰ.», ἐπιμ. Σ. Ἀσδραχᾶ, ἔκδ. Μέλισσα, σ. 225.

2. P. Lemerle, *Miracles*, ὁ.π., τ. Α' σ. 237.

3. Ἰσιδώρου καρδινάλιου, Πανηγυρικὸς εἰς Μανουὴλ καί Ἰωάννην Η' τοὺς Παλαιολόγους: Παλαιολόγεια καί Πελοποννησιακά, τ. Γ', σ. 194. «νομαδικὸν γὰρ τὸ γένος καί λυπρόβιον, οὐ πάλεσιν, οὐ φρουρίοις, οὐ κώμαις, οὐκ ἀγροῖς, οὐκ ἀμπελώσιν, ἀλλ' ὄρεσιν χαῖρον καί πεδιάσιν». Ἐπίσης σελ. 195.

4. Βλ. Χαλκοκονδυλῆς, ἔκδ. Βόννης, σ. 472 κ.έ. T. Johalas, *Über die Einwanderung der Albaner in Griechenland: Στὸ «Dissertationes Albanicae»*, ἔκδ. R. Trofenik, München 1971, σ. 99 κ.έ.

κληρη σχεδόν τῇ χερσόνησο, σέ ὄρεινά καὶ πεδινὰ τμήματα. Δὲν πρέπει πάντως νὰ πιστέψουμε ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ εἰσχώρησαν καὶ στὰ ἑλληνικὰ κέντρα. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ παραπάνω Κατάστιχο, ὅσες γνωστὲς πόλεις ἢ κεφαλοχώρια μνημονεύονται κατοικοῦνταν ἀπὸ Ἕλληνες (Σανταμέρι, Πόρτες, Μιτόπολη, Ἀνδραβίδα, Ἀγιος Ἡλίας, Ἀρβανόκαστρο, Γαρδίκι, Στάμιρο, Ὠλένη, Πο-ντικόκαστρο). Οἱ Ἀλβανοὶ κατοίκησαν ἔξω ἀπὸ αὐτὰ σὲ μικρὰ χωριά, ἢ μᾶλλον κατὰ φάρες, ἀφοῦ ὅλοι σχεδὸν οἱ οἰκισμοὶ τοὺς ἔχουν ἐλάχιστα σπίτια καὶ ὀφείλουν τὰ ὄνδματά τοὺς σὲ ἀλβανικὲς οἰκογένειες. Καὶ ἀπὸ ἄλλη πηγὴ γνωρίζουμε ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ δὲν εἰσχώρησαν στὶς πόλεις, ποὺ διατήρησαν ἀκαθάρ-ρὸν τὸ ἑλληνικὸν γένος¹. Ἀσφαλῶς ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ τοὺς ἔκανε νὰ μὴν εἰσχωρήσουν στὰ ἑλληνικὰ κέντρα ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ δημιουργήσουν δικὰ τοὺς ἦταν ὁ τρόπος ζωῆς τοὺς. Καὶ σ' αὐτό, νομίζουμε, ὑπάρχει ἡ ὁμοιότητα μὲ τοὺς Σλάβους.

β' Κατὰ τμήματα

1. Ἀνατολικὴ Κορινθία καὶ Ἀργολίδα

Εἶναι ἡ περιοχὴ ποὺ ἔχει τὰ λιγότερα σλαβικὰ τοπωνύμια. Γιὰ τὴν Κό-ρινθο διαθέτουμε εἰδήσεις ποὺ μᾶς πληροφοροῦν ὅτι στὸ τέλος τοῦ ΣΤ' αἰώ-να ἡ πόλη βρισκόταν σὲ βυζαντινὰ χέρια. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ Α'², ἡ ὁποία κοντὰ στὰ ἄλλα κάνει λόγο καὶ γιὰ ἐκ-κλησιαστικὸ ποίμνιο, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι οἱ ἐπίσκοποι Κορίνθου Ἀνα-στάσιος καὶ Ἰωάννης, στοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται ὁ πάπας, βρίσκονταν στὴν ἔδρα τοὺς³. Στὴ ΣΤ' οἰκουμενικὴ σύνοδο παρευρίσκονταν οἱ ἐπίσκοποι Κο-ρίνθου καὶ Ἀργουῶς⁴, ἐνῶ τὸ 689 ὁ ἱεράρχης τῆς Κορίνθου ἔλαβε μέρος σὲ ἀπο-στολὴ στὴ Ρώμη⁵. Ὁ μητροπολίτης Κορίνθου εἶναι ἐπίσης ὁ μοναδικὸς ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο ποὺ ἀναγράφεται στὸ τακτικὸ ἀρ. 2 τοῦ Darrouzès, ὁ ὁ-ποῖος καὶ τὸ χρονολογεῖ στὸν Η' αἰῶνα⁶. Στὴ Ζ' οἰκουμενικὴ σύνοδο τοῦ 787 παρευρισκόταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ Ἀργολιδοκορινθίας ὁ ἐπίσκοπος Τροιζήνας⁷.

1. Ἰσιδώρου Καρδινάλιου, ὁ.π., σ. 194.

2. Gregorii I, papae, Registrum epistolarum, Berlin 1887 (φωτοαν. ἐπ'ἀνέκδ., München 1978), τ. Α', σ. 360 κ.έ., 376.

3. Μ. Κορδώση, ὁ.π., σ. 76-77.

4. R. Riedinger, Die Präsenz-und Subskriptionlisten des VI oekumenischen Konzils (680-81) und der Papyrus Vind. G. 3, München 1979, σ. 14, 16.

5. V. Grumel, Les registres des actes du patriarcat de Constantinople, τ. 1, Ka-dikoï 1932, σ. 126, ἀρ. 316.

6. J. Darrouzès, Notitiae episcopatum ecclesiae constantinopolitanae, Paris 1981, σ. 222.

7. J. Darrouzès, Listes épiscopales du concile de Nicée (787): REB 33 (1975) 64, 65 (ἀρ. 108, 183, 192, 193).

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ πόλη αὐτὴ κράτησε ὡς τότε τὸ ἀρχαῖο τῆς ὄνομα. Σὲ μεταγενέστερα Τακτικά συναντοῦμε τὴν ἐπισκοπὴ αὐτὴ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δαμαλᾶ, μεσαιωνικὴ πόλη ποὺ διαθέχθηκε τὴν ἀρχαία Τροϊζήνα. Ἄν δεχτοῦμε λοιπόν, σύμφωνα μὲ τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας, ὅτι ἡ Κόρινθος καὶ τὸ Ἄργος κατακτήθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἀβάρους, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ἐπίσης ὅτι μέσα σὲ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα ἡ περιοχὴ ἐπανῆλθε στὴ βυζαντινὴ ἐξουσία. Ὁ Χαρανῆς, ἀκολουθώντας τὰ «Θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου»¹, πιστεύει ὅτι ὁ στρατὸς τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ δροῦσε τὸ 586 στὴ νότια Ἑλλάδα ἦταν αὐτὸς ποὺ ἀνακατέλαβε τὴν περιοχὴ². Βέβαια ἡ χρονολογία τῆς ἀνακαταλήψεως ποὺ προτείνει ὁ Χαρανῆς (586-7) προηγεῖται κατὰ ἓνα ἔτος τῆς χρονολογίας τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ποὺ μνημονεῖ τό Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας, ὅμως εἶναι πολὺ πιθανὸ οἱ σλαβικὲς ἐπιδρομὲς νὰ προηγῆθηκαν τῆς χρονολογίας ποὺ ἀναφέρει τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ στηρίζεται κυρίως σ' ἓνα βραχὺ χρονικὸ, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο υπολογίζεται ὅτι ἡ Μονεμβασία ιδρύθηκε τὸ ἔτος 582-83³ καὶ ὅχι τὸ 587-88, ὅπως καὶ σὲ θησαυροὺς νομισμάτων ποὺ βρέθηκαν στὴν Πελοπόννησο καὶ γενικότερα στὴ νότια Ἑλλάδα, καὶ ποὺ, καθὼς φαίνεται, θάφτηκαν ἀπὸ φόβο ἐπιδρομῶν. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς θησαυροὺς αὐτοὺς σχηματίστηκαν πρὶν τὸ 583-84⁴. Στὶς Κεχριές, π.χ., βρέθηκαν θησαυροὶ ποὺ ἀνήκουν στὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστίνου Β' ἢ στὶς ἀρχὲς τῆς βασιλείας τοῦ Μαυρικίου⁵. Τέλος, σῶζεται ἐπιστολὴ τοῦ πάπα Γρηγορίου Α' πρὸς τὸν μητροπολίτη Κο-

1. P. Lemerle, *Miracles*, ὁ.π., τ. Α' σ. 137 «πλειόνων δὲ καὶ αὐτῶν τῶν ἐπιλέκτων νεανιδῶν τοῦ τε στρατιωτικοῦ καὶ τῶ ἐν τῷ μεγίστῳ στρατευομένου πραιτωρίῳ ἅμα τῷ τηνικαῦτα τὴν ἐπάρχων μετὰ χεῖρας ἔχοντι ἀρχὴν κατὰ τὴν Ἑλλήνων χώραν δημοσίων ἔνεκα κρειῶν ἀποδεδημηκότων».

2. P. Charanis, *On the Capture of Corinth by the Onogurs and its Recapture by the Byzantines*: *Speculum* 27 (1952) 347. Τοῦ ἴδιου, *On the Slavic Settlement in the Peloponnesus*: *BZ* 46 (1953) 101.

3. P. Schreiner, ὁ.π., σ. 473 «Ἡ Μονεμβασία οἰκισεν ἀπὸ τὸν καιρὸν τοῦ Μαυρικίου τοῦ βασιλέως ἐπὶ ἔτους, ς' οὐ' ἀριθμουμένου δὲ αὐτοῦ ἕως ὅτου ὁποῦ τὴν ἔδωσαν οἱ Βενετικοὶ τῷ ἀμιρᾷ σουλτάν Σουλαιμάνι οἰκονομοῦνται χρόνοι 7 ὀγ'»

4. V. Popović, ὁ.π., σ. 234.

5. R. Hohlfelder, *The End of Classical Kenchreai: Some Numismatic Evidence*: *AJA* 74 (1970) 197. Τοῦ ἴδιου, *A Small Deposit of Bronze Coins from Kenchreai*: *Hesperia* 39 (1970) 71. Τοῦ ἴδιου, *Migratory Peoples' Incursions into Central Greece in the Late Sixth Century. New Evidence from Kenchreai*, «*Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*», Bucarest, 6-12 Septembre 1971, τ. I' (1976) σ. 335-36. Τοῦ ἴδιου, *A Sixth Century Hoard from Kenchreai*: *Hesperia* 42 (1973) 101. Ὁ M. Weithmann, *Strukturkontinuität und -Discontinuität auf der griechischen Halbinsel im Gefolge der slavischen Landnahme*: *München Zeitschrift für Balkankunde*, 2 (1979) 147, δέχεται ἐπίσης ὅτι ἡ Κόρινθος ἔπεσε σὲ σλαβικὰ χεῖρα τὸ 584 καὶ ὅτι τὸ 586 κυριεύθηκε ἀπὸ βυζαντινὸ στρατὸ.

ρίνθου, Ἀναστάσιο, τῶν ἀρχῶν τοῦ 591, πού δὲν κάνει καθόλου λόγο γιὰ τὶς πρόσφατες ἐπιδρομές. Εἶναι φυσικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πρέπει νὰ εἶχαν περάσει περισσότερο ἀπὸ τρία χρόνια γιὰ νὰ γυρίσουν οἱ πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Αἴγινα καὶ νὰ βρεῖ ἡ ζωὴ τὸν κανονικὸ της ρυθμό.

Ἡ ἱστορικὴ ἀξία τῆς παραπάνω ἐπιστολῆς εἶναι μεγάλη, γιατί ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ πάπα, Βονιφάτιος, πηγαίνοντας μὲ εἰδικὴ ἀποστολὴ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, στὴν Κωνσταντινούπολη, θὰ περνοῦσε ἀπὸ τὴν Κόρινθο καὶ θὰ ἔδινε ὁ ἴδιος τὸ γράμμα στὸν ἱεράρχη τῆς Κορίνθου. Σημαντικότερο εἶναι τὸ τελευταῖο μέρος τῆς ἐπιστολῆς στὸ ὁποῖο ὁ προκαθήμενος τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας παρακαλεῖ τὸν Ἀναστάσιο νὰ βοηθήσει μὲ κάθε τρόπο τὸν ἀπεσταλμένο του, ὥστε νὰ φθάσει μέσω $\xi \eta \rho \alpha \varsigma$ ἢ θαλάσσης στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ ξεπεράσει τὰ ἐμπόδια πού προκαλοῦσαν οἱ συχνές μεταβολές τοῦ καιροῦ¹. Ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ γίνεται φανερό ὅτι λίγὸ μετὰ τὶς σλαβικὲς ἐπιδρομές τῆς δεκαετίας τοῦ 580-590 ὁ δρόμος πρὸς Θεσσαλονίκη ἦταν ἐλεύθερος καὶ ὅτι οἱ μόνες δυσκολίες πού ὑπολόγιζε ὁ πάπας — ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐνδιαφερόταν πολὺ γιὰ τὴν ἐλλαδικὴ Ἐκκλησία καὶ ἦταν καλὸς γνώστης τῶν πραγμάτων — ἦταν τὰ ἐμπόδια πού προκαλοῦσαν οἱ καιρικὲς συνθήκες καὶ ὄχι οἱ σλαβικὲς ἐπιδρομές. Ἐξάλλου, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τοὺς συχνοὺς ἀπεσταλμένους ἀνάμεσα στὴν Κόρινθο καὶ στὴ Ρώμη, στὰ τέλη τοῦ ΣΤ' αἰώνα, οἱ σλαβικὲς ἐπιδρομές δὲν ἐμπόδιζαν τὴν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὶς δυὸ πόλεις, οὔτε καὶ τὴν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὴ Ρώμη καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, μέσω Κορίνθου, πράγμα πού ἐπιπλέον σημαίνει ὅτι λειτούργουσαν καὶ τὰ δυὸ λιμάνια τῆς πόλης (Λέχαιο καὶ Κεχρίες).

Ἡ ἀποψη λοιπὸν τοῦ Χαρανῆ ὅτι στρατὸς τῆς Θεσσαλονίκης ἔδρασε τὸ 586 στὴ νότια Ἑλλάδα εἶναι πολὺ πιθανὴ καὶ ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ νομίσματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μαυρικίου πού βρέθηκαν στὴν Κόρινθο καὶ πού προέρχονται ἀπὸ ἐργαστήριο τῆς Θεσσαλονίκης². Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτή, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, εἶναι φανερό ὅτι τὸ 590-91 τουλάχιστο τὰ φρούρια πού βρίσκονταν δίπλα στὸ δρόμο Κορίνθου-Θεσσαλονίκης πρέπει νὰ ἦταν σὲ βυζαντινὰ χέρια. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι οἱ Σλάβοι πού παρέμειναν κατέφυγαν στὸ ἐσωτερικὸ. Διαφορετικά, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι μετὰ τὴ μεγάλη

1. Gregorii I papae, δ.π., σ. 40, ἐπ. 26 «Adhortamur etiam ut quia memoratur superius praesentium portitoren pro necessariis quibusdam causis ad clementissimi principis vestigia destinavimus, et mutabilitas temporis multa solet impedimenta itineris generare, quicquid ei sive in terreni itineris provisione, sive etiam in procuratione navigii necessarium fuerit, vestra se sacerdotalis impendat affectio, ut destinatum iter celerius, Domino miserante, valeat explicare». Μ. Φούγια, Ἱστορία τῆς ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου, Ἀθῆναι 1968, σ. 166.

2. P. Yannopoulos, La pénétration slave en Argolide: BCH, Supplément VI (Études Argiennes) σ. 359, 363 κ.έ., ὁ ὁποῖος συμπεραίνει ὅτι πρὶν τὸ 587 πρέπει νὰ ὑπῆρχε βυζαντινὸς στρατὸς στὶς πόλεις τῆς Κορίνθου καὶ τοῦ Ἀργους.

αὐτὴ ἐπιδρομή, οἱ Σλάβοι ἀπωθήθηκαν ἐντελῶς ἀπὸ τῆ νότια Ἑλλάδα καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὶς περιοχὲς τῆς ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἐπιδρομὴ - π.χ. τὸ 614, ὅταν σύμφωνα μὲ τὰ «Θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου» καὶ τὸν Ἰσίδωρο Σεβίλλης, ἡ Ἑλλάδα λεηλατήθηκε ἀπὸ Σλάβους¹, - ἢ ὅτι ἐγκαταστάθηκαν βαθμιαῖα, περνώντας ἀπὸ τὰ βουνὰ καὶ τὶς κοιλάδες τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας καὶ φθάνοντας στὴν Πελοπόννησο μέσω Κορινθιακοῦ². Οἱ δυὸ τελευταῖες ὁμῶς ἐκδοχὲς ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας, πού μνημονεύει ὅτι ἡ ἐγκατάσταση ἦταν σύγχρονη τῆς μεγάλης ἐπιδρομῆς τῆς δεκαετίας τοῦ 580-90.

2. Περιοχὴ Ἄστρους, Τσακωνιᾶς καὶ Μονεμβασίας

Ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῆς ἀνατολικῆς Πελοποννήσου ἔχει ἐλάχιστα σλαβικὰ τοπωνύμια, μὲ ἐξαιρέση τὸ τμήμα πού βρίσκεται ἀνάμεσα στὸ Ἄστρος, στὰ Βέρβαινα καὶ στὸ λεκανοπέδιο τῆς Τριπόλεως. Ἡ Τσακωνιὰ καὶ ἡ Μονεμβασία εἶναι ἀπὸ τὰ ἐδάφη ἐκεῖνα τῆς Πελοποννήσου πού, σύμφωνα μὲ τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας, δέχθηκαν ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς ἀπὸ τὴ Λακωνία. Σχετικὰ μὲ τὴ Μονεμβασία πού εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν ἔπese ποτὲ σὲ σλαβικὰ χέρια³, μιὰ πολὺ μεταγενέστερη πηγὴ ἀναφέρει ὅτι ιδρύθηκε ἀπὸ τοὺς «εὐγενέστερους» Λακεδαιμονίους⁴. Ἡ ἴδια πηγὴ ἀναφέρει, ὅτι ὅσοι ἀπὸ τοὺς Λακεδαιμονίους ἔτυχε νὰ εἶναι ἔμποροι κατέφυγαν στὴ Σικελία. Τέλος, τὸ ἴδιο τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας μνημονεύει ὅτι στὴν Τσακωνιὰ κατέφυγαν «οἱ τῶν θρεμμάτων νομεῖς καὶ ἀγροικοί». Ἀσφαλῶς ἡ ἐγκατάστασή τους «ἐν τοῖς παρακειμένοις ἐκεῖσε τραχανοῖς τόποις» θὰ τοὺς διευκόλυνε στὸν ποιμενικὸ τους βίον. Ἡ ὑπαρξὴ πολλῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων δυτικὰ τοῦ Ἄστρους δείχνει ὅτι σλαβικοὶ πληθυσμοὶ ἐγκαταστάθηκαν καὶ στὴν ἀνατολικὴ Πελοπόννησο, ἦταν ὁμῶς πολὺ λιγότεροι σὲ σχέση μὲ τοὺς Σλάβους τῆς δυτικῆς καὶ ἰδιαίτερα τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου.

Ὅχι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴ Μονεμβασία πρέπει νὰ βρισκόταν καὶ ἓνα φρούριο πού σὲ ἀραβικὴ μετάφραση ἀγιολογικοῦ κειμένου τοῦ Παύλου Μονεμβασίας ὀνομάζεται *Ashâb al - baqar*. Τὸ φρούριο βρισκόταν πάνω σὲ νησὶ πού

1. Ὁ P. Charanis, *Graecia in Isidore of Seville*: BZ 64 (1971) 22 κ.έ., δέχεται ὅτι ὁ Ἰσίδωρος μὲ τὴ λέξη *Graecia* ἔννοεῖ ὁλόκληρο τὸ Ἰλλυρικό.

2. J. Koder, *Frage*, ὅ.π., σ. 322.

3. Ἡ Μονεμβασία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὁμώνυμο Χρονικό, μνημονεύεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Θεοφάνη (*Chronographia*, ἐκδ. C. de Boor, τ. Α', Leipzig 1883, φωτοαν. ἔκδοση Hildesheim 1963, σ. 422) καὶ ἀπὸ τὴ συγγραφέα τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου Βιλιβάλδου (*Vita Wilibaldi Eichstetensis*, ὅ.π., σ. 93). Ἐπίσης τὸ 787 ἐπίσκοπος τῆς Μονεμβασίας παρευρισκόταν στὴν Ζ' οἰκουμενικὴ σύνοδο.

4. Σ. Λάμπρου, Ἀναφοράι, ὅ.π., σ. 268.

ἔφερε τὸ ἴδιο ὄνομα. Σύμφωνα με τὸν Παῦλο, δυὸ σαρκογάγοι ποὺ περιεῖχαν τὰ λείψανα τῶν ἁγίων Βαλερίου, Βικεντίου καὶ Εὐλαλίας ἔφθασαν κατὰ θαυματουργικὸν τρόπο ἀπὸ τῆ Βαρκελώνη τῆς Ἰσπανίας στὸ νησί Aghâb al - ba-qar¹, ὅπου οἱ ντόπιοι κάτοικοι ἔφτιαξαν καὶ ναὸ πρὸς τιμὴ τῶν τριῶν Ἰσπανῶν μαρτύρων. Στὴ συνέχεια οἱ ἄσεβεῖς Ἀγαρηνοὶ κατέλαβαν τὴ νῆσο Κρήτη καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τοὺς ἦταν μοιραία γιὰ τὸ παραπάνω κάστρο. Οἱ κάτοικοι τοῦ αἰχμαλωτίσθηκαν, τὸ φρούριο καταστράφηκε καὶ τὸ νησί ἔμεινε ἔρημο. Ἀργότερα, ἐπὶ βασιλείας τῶν αὐτοκρατόρων Λέοντος καὶ Ἀλεξάνδρου, ἐπισημάνθηκαν οἱ δυὸ σαρκογάγοι καὶ με φροντίδα τοῦ ἐπισκόπου Μονεμβασίας, Νικήτα, τὰ λείψανα τῶν Ἰσπανῶν ἁγίων μεταφέρθηκαν στὸν μεγάλο ναὸ τῆς ἁγίας Ἀναστασίας Μονεμβασίας.

Πρόβλημα παραμένει ἡ ταύτιση τοῦ παραπάνω φρουρίου, πρέπει ὅμως νὰ βρισκόταν ὅπωςδῆποτε στὸ χῶρο τῆς δικαιοδοσίας τῆς ἐπισκοπῆς Μονεμβασίας² καὶ πιθανότατα στὴν Ἐλαφόνησο. Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο ἡ πληροφορία σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ ἱδρυση τοῦ φρουρίου, ἡ μεταφορὰ τῶν λειψάνων καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ ναοῦ στὸ νησί χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφίξη τῶν Σαρακηνῶν πειρατῶν στὴν Κρήτη. Ὅπως εἶναι γνωστό, κατὰ τὴ χρονικὴ αὕτη περίοδο γνωρίζουμε ἐλάχιστα ὀνόματα οἰκισμῶν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Ἡ φυγὴ τῶν κατοίκων τῆς Βαρκελώνης μπορεῖ πιθανῶς νὰ ὀρισθεῖ εἴτε στὶς ἀρχὲς τοῦ Η' αἰῶνα, ἔταν ἡ Ἰσπανία κατακλυζόταν ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους, εἴτε στὸ τέλος τοῦ ἰδίου αἰῶνα, ὅταν ὁ πληθυσμὸς τῆς ὑπέφερε ἀπὸ ταραχὲς³. Τότε πολλὰ λείψανα τοπικῶν ἁγίων μεταφέρθηκαν ἀπὸ Ἰσπα-

1. P. Peeters, Une invention des SS. Valère, Vincent et Eulalie dans le Péloponèse: Anal. Bolland. 30 (1911) σ. 296 κ.έ. Ὁ ἐκδότης μεταφράζει τὸ ὄνομα: «Bouviers» ἢ «Gens aux boeufs».

2. Ὁ P. Peeters, ὅ.π., σ. 297, σημ. 3, ἀναρωτιέται μήπως πρόκειται γιὰ τὸ ἀρχαῖο τοπωνύμιον Βοιαὶ (Βάτικα), ἀλλά, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος, δὲν ὑπάρχει μεγάλη σχέση ἀνάμεσα στὶς δυὸ λέξεις. Ὁ J. B. Falier-Papadopoulos, Les reliques des SS. Valère, Vincent et Eulalie et le «Castel Damalet»: Misc. Giovanni Mercati, τ. Γ', Città del Vaticano 1946, σ. 360 κ.έ., ταυτίζει τὸ φρούριο μετὰ τὸ Δαμαλά, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑπάρχει τὸ νησί Πόρος. Ὁ Δαμαλὰς ὅμως εἶναι πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴ Μονεμβασία καὶ πρέπει, νομίζουμε, ν' ἀποκλεισθεῖ.

3. P. Peeters, ὅ.π., σ. 229. J. B. Falier-Papadopoulos, ὅ.π., σ. 365, ὁ ὁποῖος ὑπολογίζει ὅτι τὰ ὅσα πρέπει νὰ ἔφθασαν στὴν Πελοπόννησο μετὰ 713 καὶ 824. Β. Χρηστίδη, ἡ κατάληψη τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Ἀραβες (824). Μιὰ ἀποφαστικὴ καμπὴ στὸν ἀγῶνα μετὰ 713 Βυζαντίου καὶ Ἰσλάμ, Ἀθήνα 1982, σ. 185 «γνωρίζουμε ὅτι τουλάχιστον δύο φορὲς οἱ Μουσουλμάνοι κατέλαβαν τὴ Βαρκελώνη: τὴν πρώτη φορὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Musa bn Nuṣayr (714-716) καὶ τὴ δεύτερη μετὰ ἡγέτη τὸν Mansur (985-987)». Ὡς πιθανότερη λοιπὸν χρονολογία τῆς ἀφίξεως τῶν ὁσῶν πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὰ ἔτη 714-16.

νοὺς πρόσφυγες σὲ ἀσφαλέστερους τόπους¹. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἦταν καὶ τὰ λείψανα τῶν τριῶν παραπάνω μαρτύρων, ποὺ μεταφέρθηκαν στὴν Ἐλαφόνησο ἀπὸ κατοίκους τῆς Βαρκελώνης. Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ ὅσα ἀναφέραμε ὡς ἔδω, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὴν ἐποχὴ τῆς ἀφίξεως τῶν λειψάνων πρέπει νὰ ἐπικρατοῦσε στὴν Πελοπόννησο κάποια ἀσφάλεια, ὥστε νὰ καταφύγουν ἐκεῖ πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Δύση, ποὺ εἶχαν ἐκτοπισθεῖ ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς ἐπιδρομές.

3. Λεκανοπέδια Φενεοῦ, Στυμφαλίας, Ὀρχομενοῦ, Μαντινείας καὶ Τριπόλεως

Πρόκειται γιὰ μιὰ σειρὰ ἀπὸ λεκανοπέδια σὲ μεγάλο ὑψόμετρο (600-800 περίπου μέτρα), ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὴ Ζήρεια καὶ τὸ Χελμὸ καὶ φθάνουν σχεδὸν ὡς τὴ Λακωνία. Τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια εἶναι κι ἔδω ἐλάχιστα, μὲ ἐξαίρεση τὰ βουνὰ γύρω ἀπὸ τὸ λεκανοπέδιο τῆς Τριπόλεως. Ἀπὸ τὶς πηγὲς δὲν ἔχουμε πληροφορίες ποὺ νὰ ἀναφέρονται στὸ χῶρο αὐτὸν κατὰ τὴ σκοτεινὴ ἐποχὴ τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν. Εἶναι ὅμως πιθανὸ στὸν Ταρσὸ Φενεοῦ, ὀχυρότατο μεσαιωνικὸ φρούριο, γνωστὸ κυρίως ἀπὸ τὴν τουρκικὴ ἐκστρατεία τοῦ 1458 κατὰ τοῦ δεσποτάτου τῆς Πελοποννήσου, νὰ βρισκόταν ἡ ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς Σαρσοκορώνης, ἡ ὁποία μνημονεύεται ἀπὸ τὸν πατριάρχη Νικόλαο Γ' ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐπισκοπὲς τῆς νεοσύστατης μητροπόλεως τῆς Πάτρας². Εἶναι πολὺ πιθανὸ τὸ ὀχυρὸ κάστρο τοῦ Ταρσοῦ, κατὰ τὴ σκοτεινὴ ἐποχὴ τοῦ Ζ' καὶ Η' αἰῶνα, νὰ ἀποτελέσει ἓνα ἀπὸ τὰ μεσογειακὰ ἐλληνικὰ κέντρα.

4. Ἀχαΐα καὶ κεντρικὴ Πελοπόννησος Σλάβοι

Πληροφορίες ποὺ νὰ ἀφοροῦν ἐπὶ πᾶν σλαβικὰ φύλα τῆς Πελοποννήσου διαθέτουμε μόνο γιὰ τοὺς Μηλιγκοὺς καὶ τοὺς Ἐξερίτες, ποὺ κατοικοῦ-

1. P. Peeters, ὁ.π., σ. 299.

2. Πρόκειται γιὰ συνοδικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Νικολάου Γ' πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸ, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι παραχωρήθηκαν στὴν Πάτρα, σύγχρονα μὲ τὴν ἀνάδειξή της σὲ μητρόπολη, οἱ ἐπισκοπὲς Μεθώνης, Λακεδαιμόνος καὶ Σαρσοκορώνης. Ὁ Ν. Βέης ἐξέφρασε τὴ γνώμη ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ταρσὸ Φενεοῦ καὶ τὴν Κορώνη Μεσσηνίας. Ἐπειδὴ ὅμως σὲ πατριαρχικὸ ἔγγραφο τοῦ Κυρίλλου Α' (ἔτος 1622) μνημονεύονται ἐπισκοπὲς Κορώνης καὶ Σαρσοκορώνης - πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ διαφορετικὲς ἐπισκοπὲς - καὶ ἐπειδὴ, ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐπιζοῦσε τοπωνύμιο Κορώνη κοντὰ στὸν Ταρσὸ Φενεοῦ, εἶναι πιθανὸ ἡ ἐπισκοπὴ Σαρσοκορώνης νὰ εἶχε ἔδρα τὸν Ταρσὸ, ὁ ὁποῖος, ἐξ ἄλλου, ἀργότερα, εἶναι καὶ πάλι ἔδρα ἐπισκοπῆς ποὺ ὑπάγόταν στὴν Κόρινθο. (Βλ. Μ. Κορδῶση, ὁ.π., σ. 360 κ.έ.).

σαν στην ὄρεινὴν περιοχὴ τοῦ Ταυγέτου καὶ ποὺ μνημονεύονται στὶς πηγές ἀρκετὰ συχνὰ ὡς τὸν ΙΕ' αἰῶνα. Στὴ βόρεια ὅμως καὶ ἰδιαίτερα στὴν κεντρικὴ Πελοπόννησο ὑπάρχουν πυκνότερα σλαβικὰ τοπωνύμια ἀπὸ ὅ,τι στὴν περιοχὴ Ταυγέτου, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι οἱ Σλάβοι ἐγκαταστάθηκαν καὶ σ' αὐτὲς τὶς περιοχές. Ἡ μοναδικὴ μνεῖα Σλάβων τῆς βόρειας καὶ ἴσως καὶ τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου γίνεται, στὶς ἀρχές τοῦ Θ' αἰῶνα, ὅταν, ἐπὶ βασιλείας Νικηφόρου Α', μετὰ τὴ σύμπραξιν Σαρακηνῶν πειρατῶν, πολιορκήσαν τὴν Πάτρα¹. Ἡ πόλις βρέθηκε σὲ δεινὴ θέσι. Οἱ Σλάβοι αὐτοὶ πρέπει νὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα ἢ ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς βόρειας Πελοποννήσου, ἀφοῦ ἀναφέρεται, ὅτι, πρὶν φθάσουν στὴν Πάτρα, λεηλάτησαν τὰ μέρη τῆς Ἀχαΐας. Τὶ ἀπέγιναν ὅμως αὐτοὶ οἱ συμπαγεῖς Σλάβοι, γιὰ τοὺς ὁποίους, σὲ ἀντίθεσιν μετὰ τοὺς Σλάβους τοῦ Ταυγέτου, δὲν ὑπάρχουν μεταγενέστερες μαρτυρίες; Προφανῶς ἀποδυναμώθηκαν καὶ ἐξελληνίσθηκαν σύντομα. Οἱ ἐπιχειρήσεις μπροστὰ στὴν Πάτρα, ποὺ κατέληξαν σὲ ἀποτυχία, θὰ τοὺς στοίχισε ἀκριβὰ. Ὅσοι δὲ σκοτώθηκαν πιάστηκαν αἰχμάλωτοι καὶ ἀφιερώθηκαν, ὡς πάροικοι, στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα. Γιὰ δευτέρη φορὰ ἀποδυναμώθηκαν ἐπὶ Μιχαὴλ Γ'. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ Σλάβοι τοῦ θέματος τῆς Πελοποννήσου ἐπαναστάτησαν, ὅταν στὸ θρόνον τοῦ Βυζαντίου βασιλεὺς ὁ Θεόφιλος καὶ ὁ γιὸς του Μιχαὴλ Γ'. Ὁ Μιχαὴλ ἔστειλε ἐναντίον τοὺς τὸν Θεόκτιστο, στρατηγὸ τοῦ θέματος Πελοποννήσου, ὁ ὁποῖος ὑπέταξε «πάντας τοὺς Σλάβους», ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἐξερίτες καὶ τοὺς Μηλιγκοὺς, ποὺ ζοῦσαν σὲ «τόπον δύσκολον». Τὰ δύο τελευταῖα σλαβικὰ φύλα ὑπετάγησαν ἀργότερα². Στὴν ἀρχή, θὰ ὁδήγησε τὶς δυνάμεις του ἐναντίον τῶν Σλάβων τῆς κεντρικῆς καὶ βόρειας Πελοποννήσου, τοὺς ὁποίους καὶ ὑπέταξε, καὶ κατόπιν θὰ προχώρησε κατὰ τῶν Μηλιγκῶν καὶ Ἐξεριτῶν, ποὺ εἶχαν τὸ πλεονέκτημα νὰ βρίσκονται σὲ πιὸ ἀπρόσιτα μέρη. Πρὶν ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς σλαβικὲς ἡττες, εἶχε γίνῃ καὶ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Σταυρακίου (ἔτος 783) ἐναντίον τῶν Σλάβων τῆς Πελοποννήσου, κατὰ τὴν ὁποία πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς πιάστηκαν αἰχμάλωτοι³. Ὁ Θεοφάνης δὲν ἀναφέρει σὲ ποῖο μέρος τῆς Πελοποννήσου ἔδρασε ὁ Σταυράκιος, τὸ πιθανότερο ὅμως εἶναι ὅτι ὁ βυζαντινὸς στρατηγὸς βάδισε ἐναντίον τῶν Σλάβων τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς βόρειας Πελοποννήσου, ποὺ βρίσκονταν σὲ πιὸ προσιτὰ ἐδάφη ἀπὸ τοὺς Σλάβους τοῦ Ταυγέτου.

Ἰσως ἡ γρήγορη ἀφομοίωση τῶν Σλάβων τῆς βόρειας καὶ τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου ἐνισχύθηκε καὶ ἀπὸ τὴ μεταφορὰ ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς αὐτοκρατορίας, ἐπὶ Νικηφόρου Α'. Τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας, ποὺ μνημονεύει τὸ γεγονός, ἀναφέρει ὅτι ἐποικισμοὶ ἔγιναν μόνον στὴν

1. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, *De administrando*, β.π., κεφ. 49.

2. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, *De administrando*, β.π.

3. Θεοφάνης, β.π., σ. 456-57.

πόλη τῆς Πάτρας. Σλάβοι ὅμως ὑπῆρχαν στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ὄχι στὴν παραλία. Ἐξάλλου ἡ ὑποταγὴ τέτοιων ἀτίθασων φύλων ἦταν πιὸ ἀποτελεσματικὴ μὲ τὴ λήψη διοικητικῶν καὶ στρατιωτικῶν μέτρων, ἀφοῦ οἱ ἐποικισμοί, κι ἂν ἔγιναν, δὲν ἐμπόδισαν ἀργότερα τοὺς Σλάβους νὰ γίνουν «ιδιόρρυθμοι», ἐπὶ Θεοφίλου καὶ Μιχαῆλ Γ'. Σύμφωνα μὲ τὴν τελευταία αὐτὴ εἰδηση, φαίνεται πὼς ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὴν ὑποταγὴ τους, οἱ Σλάβοι τῆς Πελοποννήσου ἐπαναστάτησαν καὶ ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς ἐκστρατείας τοῦ στρατηγοῦ Θεοκτίστου, οἱ σλαβικοὶ πληθυσμοὶ τῆς Πελοποννήσου γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα εἶχαν ξεφύγει ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν Βυζαντινῶν¹.

Εἰδήσεις πού νὰ ἀφοροῦν εἰδικὰ τοὺς Σλάβους τῆς Ἀρκαδίας δὲν ὑπάρχουν. Τὸ πολεμικὸ πνεῦμα τῶν κατοίκων τῶν «Σκορτῶν», ὅπως γίνεται φανερό ἀπὸ τὴν ἀφήρηση τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, ἔκανε ὀρισμένους μελετητὲς νὰ πιστέψουν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Φραγκοκρατίας κατοικοῦσαν ἀκόμη στὴν κεντρικὴ Πελοπόννησο Σλάβοι². Ἡ ἄποψη ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι σωστή, ἀφοῦ καμιά πηγὴ δὲ τοὺς μνημονεύει. Οἱ εἰδήσεις γιὰ τὴν Ἀρκαδίαν εἶναι λιγοστὲς καὶ στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία, ὅπως ἔχει τονισθεῖ, ὅλες οἱ ἐπισκοπικὲς ἑδρες βρισκόνταν ἔξω ἀπὸ τὸ ἑδαφὸς τῆς. Ἡ ἔλλειψη ὅμως ἐπισκοπῶν ἀπὸ τὸν ἀρκαδικὸ χῶρο δὲν πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις, ἀφοῦ εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ κεντρικὴ Πελοπόννησος - στὴν ὁποία ὑπῆρχαν σημαντικοὶ οἰκισμοί, ὅπως π.χ. τὸ Νίκλι - ποιμαινόταν ἀπὸ ἐπισκόπους τῆς περιφέρειας. Ἔτσι, π.χ. ἡ περιοχὴ Τριπόλεως, ἀνῆκε στὴ δικαιοδοσίαν τοῦ ἐπισκόπου Λακεδαιμόνος. (Τὸ ἔτος 903 ὁ ἐπίσκοπος Λακεδαιμόνος Νικόλαος, σύμφωνα μὲ ἐπιγραφὴν πού σώζεται ὡς σήμερα, ἀνακαίνισε τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Χριστοφόρου, σὲ μικρὴ ἀπόστασις δυτικὰ τῆς Τεγέας)³.

Ἑλληνες

Κατὰ τὴν ἐπίθεσιν τῶν Σλάβων ἐναντίον τῆς Πάτρας, ἐπὶ Νικηφόρου Α', α) ἐμφανίζεται ἡ Πάτρα ὡς πόλις τειχισμένη - ἂν ληφθεῖ ὑπόψιν ἡ πολυήμερη πολιορκία τῆς, φαίνεται ὅτι τὰ τεῖχη τῆς ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὰ - μὲ ἐλληρικὸ πληθυσμό, μὲ ἄρχοντες καὶ μὲ «πάνσεπτον» ναὸν τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα. β) Ἡ ἐπικοινωνία μετὰξὺ Κορίνθου καὶ Πάτρας ἦταν εὐκολή. Τὸν παραλιακὸ δρόμον πού ἔνωε τὶς δυὸ πόλεις θὰ ἀκολούθησαν οἱ πρέσβεις πού στάλ-

1. Δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε πόσο ἀκριβῶς ἦταν τὸ διάστημα αὐτό. Ἡ πηγὴ μας λέει ὅτι οἱ Σλάβοι ἐπαναστάτησαν «ἐπὶ Θεοφίλου καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Μιχαήλ», ἐνῶ ὁ Θεόκτιστος τοὺς ὑπέταξε, ὅταν αὐτοκράτορας ἦταν μόνο ὁ Μιχαήλ (Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, *De administrando*, κεφ. 49).

2. A. Bon, *La Morée franque*, Paris 1969, σ. 365, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. A. Avraméa, *La géographie du culte de saint Christophe en Grèce à l'époque méso-byzantine et l'évêché de Lacédémone au début du Xe siècle: Geographica Byzantina (Série Byzantina-Sorbonensia -3) σ. 34.*

θηκαν από τους ἄρχοντες τῆς Πάτρας γιὰ νὰ ζητήσουν τὴ βοήθεια τοῦ στρατηγοῦ τῆς Κορίνθου καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο δρόμο θὰ πέρασε καὶ ὁ στρατηγὸς μὲ τὶς δυνάμεις του. Φαίνεται λοιπὸν πὼς ὁ παραλιακὸς δρόμος ποὺ ἔνωσε τὶς δυὸ πόλεις δὲν παρουσίαζε προβλήματα, μολονδὶ περνοῦσε ἀπὸ ἐπικίνδυνα στενά, στὰ σημεῖα ὅπου τὰ βουνὰ ἔφθαναν ὡς τὴ θάλασσα. Γιὰ νὰ ἐλέγχεται ὅμως ὁ δρόμος αὐτός, ἔπρεπε βέβαια στὰ ἐπὶκαιρα σημεῖα νὰ ὑπῆρχαν ὄχυρώσεις. Ἡ ἔλλειψη σλαβικῶν τοπωνυμίων στὶς παραθαλάσσιες περιοχὲς μᾶς ὁδηγεῖ νὰ πιστέψουμε ὅτι ἔσχυε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν ὑπόλοιπο περιφερειακὸ δρόμο τῆς Πελοποννήσου¹. γ) Στὴν περιοχὴ τῆς Ἀχαΐας, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Σλάβους, ὑπῆρχαν καὶ Ἕλληνες (Γραικοί), ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν πηγὴ μας, πρὶν φθάσουν οἱ Σλάβοι στὴν Πάτρα, λεηλάτησαν τὰ σπίτια τῶν γειτόνων Γραικῶν. Τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ Πορφυρογέννητου ἀναφέρει ὅτι οἱ λεηλασίες αὐτὲς ἔγιναν στὴν Ἀχαΐα. Συσχετίζοντας τὰ παραπάνω μὲ τὴ θέση τῶν τοπωνυμίων στὸ χάρτη, στὸν ὁποῖο βλέπουμε νὰ ὑπάρχουν τμήματα στὴν Ἀχαΐα ὅπου τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια λείπουν ἢ εἶναι ἀραιότερα, συμπεραίνουμε ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ Πορφυρογέννητου γιὰ ὑπαρξὴ Ἑλλήνων στὴν περιοχὴ ἐνισχύεται.

Τὰ πράγματα ὅμως δὲν εἶναι τόσο ἀπλᾶ. Ἐνῶ τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας ἀναφέρει ὅτι οἱ Σλάβοι ὑποτάχθηκαν ἀπὸ τὸ στρατηγὸ Σκληρὸ τὸ τέταρτο ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Α', ὁ Πορφυρογέννητος μνημονεύει ὅτι ἡ πολιορκία τῆς Πάτρας ἔγινε ἐπὶ Νικηφόρου, χωρὶς νὰ ὀρίζει ἀκριβῆ χρονολογία. Διατυπώθηκε, λοιπὸν, ἡ ἄποψη (ιδιαίτερα ἀπὸ τὸν Χαρανῆ) ὅτι πρόκειται γιὰ δυὸ διαφορετικὰ συμβάντα, δηλ. ὅτι προηγήθηκαν τὰ γεγονότα τοῦ Χρονικοῦ καὶ ἀκολούθησε ἡ πολιορκία τῆς Πάτρας ποὺ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Πορφυρογέννητο². Ἀναλυτικότερα, σύμφωνα μὲ τὴν τελευταία ἄποψη, κυριεύθηκε πρῶτα ἡ περιοχὴ ἀπὸ τὸν στρατηγὸ Σκληρό, χτίστηκε ἡ Πάτρα, ἐποικίσθηκε, καὶ μετὰ ἀπὸ μικρὸ χρονικὸ διάστημα οἱ Σλάβοι ἔκαναν ἐπίθεση κατὰ τῆς πόλεως, μὲ σκοπὸ νὰ ξανακερδίσουν μιὰ θέση ποὺ ἔχασαν ἢ ἀπὸ ἀντίδραση στὰ μέτρα τοῦ Νικηφόρου, ποὺ τοὺς περιόριζαν τὴν ἐλευθερία. Ἐπομένως, ἀφοῦ ἡ πληροφορία γιὰ ὑπαρξὴ Ἑλλήνων στὴν Πάτρα καὶ στὴν Ἀχαΐα ἀκολουθεῖ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἐποικισμού, τότε εἶναι ἐνδεχόμενο ὅτι οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ προέρχονταν ἀπὸ τὴ μεταφορὰ τῶν Πατρινῶν τοῦ Ρηγίου ποὺ μνημονεύει τὸ Χρονικόν. Δυστυχῶς, δὲν μπορούμε νὰ ἐλέγξουμε τὴ χρονολογία τῆς πολιορκίας τῆς Πάτρας, ἡ ἄποψη ὅμως αὐτῇ, ποὺ θέλει τὴν πολιορκία

1. Μετὰ τὴν Καλαμάτα ὁ περιφερειακὸς δρόμος τῆς Πελοποννήσου δὲν ἀκολουθεῖ τὶς ἀκτὲς, πρέπει ὅμως νὰ ἔφθανε ὡς τὴν ἀνατολικὴ Πελοπόννησο μέσῳ Μελιγαλᾶ, Μεγαλοπόλεως καὶ Τριπόλεως (ὅπως περίπου σήμερα), ὅπου τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια δὲν εἶναι πολὺ πυκνά.

2. P. Charanis, Nicephorus I, The Savior of Greece from the Slavs (810 A.D.): Byzantina - Metabyzantina 1 (1946) 84. P. Lemerle, Chronique, ὁ.π., σ. 37.

τῆς πόλης μετὰ τὴν ὑποταγὴ τῶν Σλάβων ἀπὸ τὸ στρατηγὸ Σκληρὸ τὸ ἔτος 805, ἔχει πολλὰ ἀσθενῆ σημεῖα. Ἡδὴ ὁ Χαρανῆς σὲ νεώτερη μελέτῃ του¹, ἐπισημαίνει τὰ σημεῖα αὐτὰ ποὺ εἶναι τὰ ἐξῆς: α) Ἐπειδὴ, μετὰ τὴν ἥττα τῶν Σλάβων ἀπὸ τὸ στρατηγὸ Σκληρό, ὁ Νικηφόρος πῆρε μέτρα γιὰ τὴν πόλιν τῆς Πάτρας, φαίνεται πὺς τὰ πολεμικὰ γεγονότα ἀφοροῦσαν τὴν πόλιν αὐτή. β) Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἐπιθέσεως τῶν Σλάβων κατὰ τῆς Πάτρας, ὁ Πορφυρογέννητος κάνει λόγο γιὰ ἄρχοντες τῆς πόλης, πράγμα ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση μιᾶς κοινωνίας ποὺ δὲν εἶχε δημιουργηθεῖ πρόσφατα. γ) Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ διαφορετικὰ γεγονότα, οἱ δυὸ ἥττες τῶν Σλάβων εἶναι πολὺ κοντὰ χρονικὰ καὶ στὴν ἴδια περιοχὴ, πράγμα ποὺ, ἂν καὶ πιθανόν, δημιουργεῖ ἐρωτηματικά. δ) Τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ ἔτος 805 ὡς τὸ θάνατο τοῦ Ταρασίου (Φεβρουάριος 806) εἶναι πολὺ μικρὸ γιὰ νὰ συμβοῦν ὅλα ὅσα μνημονεύει τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας (ἡ ἥττα τῶν Σλάβων, ἡ πληροφόρηση τοῦ αὐτοκράτορα γιὰ τὴ νίκη καὶ γιὰ τὸ μέρος ποὺ κατοικοῦσαν οἱ ἐξόριστοι Πατρινοί, ἡ ἀνοικοδόμησις «ἐκ βάρων» τῆς Πάτρας καὶ ἡ μεταφορὰ τῶν κατοίκων). Ἐτσι, καταλήγει, μπορεῖ νὰ πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο γεγονὸς καὶ ἐπομένως ἡ Πάτρα νὰ ὑπῆρχε τὸ 805 καὶ ὁ Νικηφόρος ἀπλῶς νὰ τὴν ἀνακαίνισε καὶ νὰ τὴν ἐνδυνάμωσε, γιατί βέβαια, εἶναι ἄλλο πράγμα νὰ μεταφερόταν ὡς τὸν Φεβρουάριον τοῦ 806 ὁ πληθυσμὸς ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ ἄλλο νὰ χτιζόταν, παράλληλα, καὶ ἡ πόλις τους «ἐκ βάρων».

Ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὴν ἐπίθεσιν τῶν Σλάβων κατὰ τῆς Πάτρας ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος συνέταξε ὑπὲρ τῆς μητροπόλεως τῆς καὶ σιγίλλιον, μὲ τὸ ὁποῖο ἀφιέρωνε τοὺς αἰχμαλώτους Σλάβους στὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα². Τελευταῖα, ὁ Kresten, σὲ μιὰ ἐμπεριστατωμένη μελέτῃ του³, δέχεται ὅτι τὸ σιγίλλιον αὐτὸ συντάχθηκε τὸ ἔτος 805 καὶ ὅτι ἡ ἐπίθεσις κατὰ τῆς Πάτρας ἦταν ὅχι ἐναντίον μιᾶς πόλης ποὺ μόλις εἶχε ἀνοικοδομηθεῖ ἀλλὰ ἐναντίον μιᾶς πόλης ποὺ προϋπῆρχε. Πράγματι, ἂν συγκριθοῦν τὰ δυὸ κείμενα ποὺ μιλοῦν γιὰ τὴς ἑλληνοσλαβικὰς συγκρούσεις τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ' αἰῶνα στὴν Πελοπόννησο, τὸ Χρονικὸ δηλ. τῆς Μονεμβασίας καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβει κανεὶς ὅτι, ἂν καὶ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια γραπτὴ πηγὴ⁴, μιλοῦν γιὰ τὰ ἴδια περίπου γεγονότα, ἀφοῦ καὶ στὰ δυὸ κείμενα παρατηροῦμε ὅτι: α) Μετὰ τὴν ἥττα τῶν Σλάβων

1. P. Charanis, *Observations*, ὁ.π., σ. 16 κ.ε.

2. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *De administrando*, ὁ.π., κεφ. 49. «Καὶ διωρίσατο αὐτοὺς τε τοὺς πολεμίους μετὰ πάσης τῆς φαιμιλίας καὶ συγγενείας καὶ πάντων τῶν προσηκόντων αὐτοῖς, ἔτι δὲ καὶ πάσης τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν, ἀφορισθῆναι εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἀποστόλου ἐν τῇ μητροπόλει Πατρῶν...»

3. O. Kresten, ὁ.π., σ. 47 κ.ε.

4. P. Charanis, *The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece*: *Dop* 5 (1950), 150. P. Lemerle, *Chronique*, ὁ.π., σ. 39.

βων, και στίς δυο πηγές μνημονεύεται, σχεδόν με την ίδια διατύπωση¹, ότι ο αυτοκράτορας έγινε γνώστης των γεγονότων. Σύμφωνα μάλιστα με τον Πορφυρογέννητο, ο αυτοκράτορας πληροφορήθηκε τα σχετικά με την ήττα των Σλάβων επίσημα από το στρατηγό, που πρέπει να ήταν ο ίδιος με το στρατηγό του Χρονικοῦ. β) Και στίς δυο πηγές - όπως παρατήρησε ήδη ο Χαράνης - αναφέρεται ότι ο Νικηφόρος πήρε μέτρα υπέρ της μητροπόλεως της Πάτρας, πράγμα που δείχνει ότι τα γεγονότα που προηγήθηκαν πρέπει να ήταν τα ίδια και όχι άσχετα με την Έκκλησίᾳ της. Ἀνεξάρτητα από τη σχέση των δύο κειμένων, και μόνο η πληροφορία του Πορφυρογέννητου, ότι τελικά ο στρατηγός έφθασε στην Πάτρα τρείς μέρες μετά τη νίκη, μάς υποχρεώνει να υποθέσουμε ότι, αφού ένας έτοιμος στρατός δεν πρόλαβε να δράσει έξω από τα τείχη της Πάτρας, τότε ήταν η καταλληλότερη στιγμή να δράσει εναντίον των ήδη έξασθετισμένων Σλάβων του έσωτερικού. Έτσι πιστεύουμε ότι τα γεγονότα της Πάτρας δεν ακολούθησαν, ἀλλ' αντίθετα, προηγήθηκαν - για λίγες έστω μέρες - των γεγονότων του Χρονικοῦ. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι οι δύο πηγές μνημονεύουν διαφορετικά γεγονότα των πολεμικών επιχειρήσεων της ίδιας περιόδου (ο Πορφυρογέννητος πριν και το Χρονικό μετά τη δράση του στρατηγού), όποτε πρέπει να δεχτούμε χωρίς επιφυλάξεις ότι το έτος 805 ή Πάτρα ήταν μια τειχισμένη ελληνική πόλη.

Η χρονική σύμπτωση των γεγονότων του Χρονικοῦ και του Πορφυρογέννητου μάς υποχρεώνει επί πλέον να παρατηρήσουμε ότι η σλαβική στάση (ἀπόστασις), που σύμφωνα με τον Πορφυρογέννητο, εκδηλώθηκε τότε από τους «ἐν τῷ θέματι Πελοποννήσου» Σλάβους², δείχνει, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί³, ότι την εποχή εκείνη οι Σλάβοι βρίσκονταν υπό βυζαντινό έλεγχο που τους επιβλήθηκε πριν από το έτος 805⁴. Είναι πιθανό, επομένως, την εποχή εκείνη να είχε ήδη ιδρυθεί το θέμα Πελοποννήσου. Και μόνο η φράση του Πορφυρογέννητου ότι οι Σλάβοι επαναστάτησαν «ἐν τῷ θέματι ὄντες Πελοποννήσου» δείχνει μάλλον οργανική ένταξη στο θέμα από το όποιο αποσκίρτησαν και όχι απλό τοπικό προσδιορισμό. Ἐν τὰ πράγματα έχουν έτσι, πρέπει να ἀμφισβητήσουμε το διάστημα των 218 ετών σλαβικής αὐτονομίας που μνη-

1. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, De administrando, β.π., κεφ. 49 «ὁ δὲ βασιλεὺς ταῦτα ἀναμαθών...». Χρονικό της Μονεμβασίας (ἐκδ. J. Dujčev, β.π., σ. 20) «τοῦτο μαθών ὁ προειρημένος βασιλεὺς...»

2. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, De administrando, β.π., κεφ. 49.

3. Δ. Ζακυθνοῦ, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήναι 1945, σ. 48 σημ. 4. O. Kresten, β.π., σημ. 124b, σελ. 54. Α. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινὴ ἱστορία, τ. Β' (610-867) σ. 371.

4. Η μόνη γνωστή στρατιωτική επιχείρηση κατά των Σλάβων της Πελοποννήσου που έγινε πριν το έτος 805 ήταν, όπως ἀναφέραμε ήδη, η εκστρατεία του Σταυρακίου, του έτους 783. Ἐνὼ ὅμως ὁ Θεοφάνης που μνημονεύει τὸ γεγονός (σ. 456-7) ἀναφέρει ότι ὁ Σταυράκιος υπέταξε ὅλους τοὺς Σλάβους της περιοχῆς Θεσσαλονίκης και της Ἑλλάδας

μονεῦει τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας, τουλάχιστο γιὰ τοὺς Σλάβους ἐκείνους ποὺ ἐπιτέθηκαν κατὰ τῆς Πάτρας (βόρειας Πελοποννήσου).

Στὴν ἐνδότερη περιοχὴ τῆς Ἀχαΐας ἔχουμε λιγότερους λόγους νὰ ἀμφισβάζουμε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ Ἑλλήνων, γιατί κι ἂν ἀκόμη ὁ Νικηφόρος μετέφερε ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς στὴν Πάτρα, θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐποίκιζε καὶ τὸ ἐσωτερικὸ σὲ τόσο σύντομο χρονικὸ διάστημα. Ἐξἄλλου, τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας ἀναφέρει ὅτι ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ μεταφέρθηκαν μόνο στὴν Πάτρα καὶ στὴ Λακεδαίμονα. Τέλος, τὸ ἴδιο Χρονικὸ, ἀναφέροντας ὅτι μετὰ τὴν κατατρόπωση τῶν Σλάβων ὁ στρατηγὸς Σκληρὸς - πρὶν ἀκόμη πληροφορηθεῖ τὰ γεγονότα ὁ Νικηφόρος ὥστε νὰ διατάξει τὸν ἐποικισμό, — «τοῖς ἀρχῆθεν οἰκήτορσιν ἀποκαταστατῆναι τὰ οἰκεῖα παρῆσθεν»¹, δείχνει ὅτι στὰ τμήματα ἐκεῖνα ποὺ ἐπανῆλθαν σὲ βυζαντινὰ χέρια ὑπῆρχαν ντόπιοι Ἕλληνες ποὺ εἶχαν πρόσφατα ἐκτοπισθεῖ. Σ' αὐτοὺς τοὺς Ἕλληνες ὁ στρατηγὸς ἐπέστρεψε ὅ,τι τοὺς εἶχαν ἀρπάξει οἱ βάρβαροι. Αὐτοὶ οἱ «ἀρχῆθεν οἰκήτορες» πρέπει νὰ ἦταν οἱ γείτονες «Γραικοὶ» τοῦ Πορφυρογέννητου².

Τὴν ὑπαρξὴ, ὅμως, ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ στὴν Ἀχαΐα ἐνισχύει, ὅπως εἴπαμε, καὶ ἡ ἑλληνιστὴ σλαβικῶν τοπωνυμίων σὲ μερικὰ τμήματα τοῦ ἐδάφους

καὶ «ὑποφόρους ἐποίησε τῇ βασιλείᾳ», γιὰ τοὺς Σλάβους τῆς Πελοποννήσου ἀναγράφει ἀπλῶς ὅτι ὁ Βυζαντινὸς εὐνοῦχος αἰχμαλώτισε πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς καὶ ὅτι τοὺς μετέφερε μὲ πολλὰ λάφυρα στὴν Κωνσταντινούπολη. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἐκστρατεία τοῦ Σταυρακίου ἦταν ἐπιτυχὴς καὶ στὴν Πελοπόννησο καὶ ὅτι, ἀφοῦ μεταφέρθηκαν στὴν βασιλεύουσα αἰχμάλωτοι καὶ λάφυρα, πρέπει ὁ βυζαντινὸς στρατὸς νὰ εἰσχώρησε βαθεῖα σὲ περιοχὰς ποὺ εἶχαν σλαβικὸν πληθυσμό. Γιὰ νὰ μὴν τὸ μνημονεύει ὅμως ὁ Θεοφάνης, εἶναι πιθανὸ οἱ σλαβικοὶ πληθυσμοὶ νὰ μὴν ὑποτάχθηκαν ἢ τουλάχιστο, νὰ μὴν ὑποτάχθηκαν ὅλοι. Δὲν ἀποκλείεται, ὅπως ἀναφέραμε καὶ παραπάνω, ὁ Σταυράκιος νὰ ὀδήγησε τίς δυνάμεις του ἐναντίον τῶν Σλάβων τῆς βόρειας καὶ τῆς κεντρικῆς Πελοποννήσου καὶ ὄχι ἐναντίον τῶν Σλάβων τοῦ Ταυγέτου, ποὺ βρίσκονταν σὲ πρὶ ἀπρόσιτους τόπους καὶ σὲ λιγότερο νευραλγικὴ περιοχὴ. Ἐτσι ἡ ὑποταγὴ τῶν Σλάβων μπορεῖ νὰ μὴν ἦταν ὀλοκληρωτικὴ καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο νὰ μὴν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Θεοφάνη. Ἄν λάβουμε ὑπόψιν τὴν πληροφορίαν τοῦ Βάρ Ἑβραίου ὅτι ὁ Σταυράκιος ἄφησε φρουρὰ στὴν Πελοπόννησο, τότε πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τουλάχιστον ἓνα τμήμα τῆς ὑποτάχθηκε (C. Sathas, *Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, Α', σ. XVI, σημ. 4: «Stauracius dux Romanorum Peloponnesum adortus est, quae dudum Arabum fuerat, eaque potitus est. Praesidio illuc collocato abbiit portuquam ingentem captivorum copiam, oves, gregesque equorum et camelorum inde deduxerat». Greg Abulpharagii sive Bar-Hebraei *Chronicon Syriacum*, ed. Bruns, Leipzig, σ. 138-139). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι πολὺ πιθανὸ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Σταυρακίου νὰ μὴν ἀπέβλεπε σὲ τέλεια ὑποταγὴ τῶν Σλάβων τῆς Πελοποννήσου, ἀλλὰ στὸν ἐκφοβισμό τους, ὥστε νὰ μὴν ἐπιχειροῦσαν ἐπιδρομὰς. Τέλος, εἶναι ἐξίσου πιθανὸ ἡ ὑποταγὴ τῶν Σλάβων νὰ ἔγινε καὶ σὲ μιὰ ἄλλη στιγμὴ τὴν ὁποία ἐμεῖς δὲ γνωρίζουμε, γιατί δὲν ἔτυχε νὰ μνημονεύεται στίς πηγές.

1. P. Lemerle, *Chronique* ὁ.π., σ. 10. J. Dujčev, ὁ.π., σ. 20.

2. Οἱ ἐκτοπισμένοι αὐτοὶ Ἕλληνες πρέπει νὰ βρίσκονταν μέσα στὴν Πελοπόννησο καὶ ἴσως ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸν τόπο τους. Τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ ἦταν τὰ θύματα τῆς τελευταίας ἐπιδρομῆς τοῦ 805.

της, γιατί, βέβαια, ἀκόμη κι ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ παρουσία τῶν ἐκεῖ «Γραικῶν» πού τὰ σπίτια τους λεηλατήθηκαν ἀπὸ τοὺς Σλάβους, ἦταν ἀποτέλεσμα μεταφορᾶς πληθυσμῶν, θὰ ἦταν ἀδύνατο μέσα στὸν ἐλάχιστο χρόνο (τὸ πολὺ πέντε χρόνια) παραμονῆς ἐλληνικῶν πληθυσμῶν στίς περιοχὲς αὐτὲς νὰ ἐξαφανίζονταν τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια.

Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ ὅσα ἀναφέραμε ὡς ἐδῶ, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀχαΐας ἐπιζοῦσε ἐλληνικὸς πληθυσμὸς καὶ ὅτι ἡ Πάτρα κατὰ τὴς πολεμικῆς ἐπιχειρήσεως τοῦ 805 ἦταν ἐλληνικὴ πόλη, πού ὁ Νικηφόρος ἀπλῶς ἀνακαίνισε καὶ ἐνίσχυσε τὸν πληθυσμὸ της μὲ τὴ μεταφορὰ κατοίκων ἀπὸ ἄλλοι.

Ἔτσι, τώρα, εἶναι δυνατό νὰ συνδέσουμε τὸν ἐποικισμὸ τῆς Πάτρας μὲ τὰ γενικὰ ἐποικιστικὰ μέτρα πού ἔλαβε ὁ Νικηφόρος καὶ πού τὰ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ Θεοφάνη¹. Ἡ ἐποχὴ τῆς μεταφορᾶς τῶν πληθυσμῶν συνέπεσε μὲ τὸ φθινόπωρο τοῦ 809 καὶ τὸ χειμῶνα τοῦ 809-810, χρονολογία δηλ. πού φαίνεται λογικὴ γιὰ μεταφορὰ πληθυσμῶν ἀπὸ τὴ μακρινὴ Καλαβρία, σὲ μιὰ πόλη πού ἀνακαινίσθηκε μετὰ τὸ 805, ἀφοῦ κατετροπώθησαν οἱ Σλάβοι. Ἐὰν δεχτοῦμε ὅτι τὰ γεγονότα πού μνημονεῦει τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας δὲ συμπίπτουν μὲ τὴν ἀφήγηση τοῦ Πορφυρογέννητου καὶ ὅτι ἡ σλαβικὴ ἐπίθεση κατὰ τῆς Πάτρας ἔγινε ἀργότερα, τότε τὰ χρονικὰ ὅρια μέσα στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἐντάξουμε τὴν πληροφόρηση τοῦ αὐτοκράτορα γιὰ τὴ νίκη, τὴν οἰκοδόμησι τῆς πόλης καὶ τὴ μεταφορὰ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴν Ἰταλία εἶναι πολὺ περιορισμένα. Τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας, βέβαια, περιορίζει ὅλα αὐτὰ τὰ γεγονότα ὡς τὸ Φεβρουάριο τοῦ ἐπόμενου ἔτους πού πέθανε ὁ Ταράσιος, τὸ ἐλάχιστο ὅμως αὐτὸ χρονικὸ διάστημα εἶναι ἀνεπαρκέστατο². Τέλος, ἐπιβάλλεται, ἐπὶ πλέον, νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ Πάτρα πρέπει νὰ ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καλὰ ὀχυρωμένη γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἀντέξει σὲ ἐφόδους ὅχι μόνο τῶν Σλάβων, ἀλλὰ, περισσότερο ἀκόμη, τῶν Ἀράβων πειρατῶν.

Πῶς μποροῦν ὅμως νὰ συμβιβαστοῦν τὰ παραπάνω μὲ τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας πού ἀναφέρει ὅτι ὡς τὸ θάνατο τοῦ Ταρασίου ἡ πόλη εἶχε χτι-

1. Θεοφάνης, ὁ.π., σ. 486 «...χριστιανούς ἀποικίσας ἐκ παντὸς θέματος ἐπὶ τὰς Σκλαωνίας γενέσθαι προσέταξεν». Βλ. P. Charanis, Nicephorus, ὁ.π., σ. 82. Τοῦ ἴδιου, Observations, ὁ.π., σ. 13.

2. Μήπως ὅμως ἡ φράσις τοῦ Χρονικοῦ «πατριαρχοῦντος Ταρασίου» πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὰ ἐπόμενα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἔκδοσι Λάμπρου (Ἱστορικὰ μελετήματα, ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 103) καὶ σύμφωνα μὲ τὸ χειρόγραφο τοῦ Κουτλουμουσίου; (...«Ἀρχιεπισκοπὴ δὲ τυγχάνουσα πρότερον ἐτιμήθη εἰς μητρόπολιν παρὰ τοῦ αὐτοῦ Νικηφόρου. Πατριαρχοῦντος δὲ Ταρασίου ἐδόθη πρὸς αὐτὴν κατ' ἐπίδοσιν καὶ ἡ ἀγιωτάτη ἐπισκοπὴ Λακεδαιμονίας καὶ ἡ Μεθώνη καὶ ἡ Κορώνη»). Ἄν τὰ πράγματα εἶναι ἔτσι, τότε δὲν ὑπάρχει χρονικὸς περιορισμὸς. Στὴ νεώτερη ὅμως ἔκδοσι τοῦ Dujčev (σ. 20-21) ἡ παραπάνω φράσις συνδέεται μὲ τὰ προηγούμενα κι ἔτσι τὸ χωρίο τοῦ Κουτλουμουσιανοῦ κώδικα συμφωνεῖ μ' ἐκεῖνο τοῦ κώδικα τῶν Ἱβήρων.

στεῖ «ἐκ βάθρων» καὶ εἶχε ἐποικιστεῖ ἀπὸ τοὺς Πατρινούς τῆς Καλαβρίας; Ἀφοῦ ὑπῆρχε ἤδη ἡ πόλις τῆς Πάτρας, πῶς κατασκευάστηκε ἐκ βάθρων; Νομίζουμε ὅτι ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴν ἔκφραση «ἐκ βάθρων» κυριολεκτικά. Εἶναι γνωστὸ πῶς ἡ ἀξία τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας, ὡς ἐγκυρῆς ἱστορικῆς πηγῆς, μετὰ τὴ δημοσίευσή τοῦ σχολίου τοῦ Ἀρέθα καὶ τὶς μελέτες νεώτερων ἐρευνητῶν (π.χ. τοῦ Lemerle¹ καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Χαρωνῆ²) ἐγίνε γενικὰ δεκτὴ γιὰ τὴ σκοτεινὴ ἐποχὴ τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν. Οἱ πηγές ὅμως τοῦ δεύτερου μέρους τοῦ Χρονικοῦ, ποὺ ἀφορᾷ εἰδικὰ τὴν Πελοπόννησο, εἶναι δύσκολο νὰ ἐπισημανθοῦν καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ἀντλεῖ, ὅπως εἰπώθηκε³, ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση, τουλάχιστο ἔμμεσα. Τοῦτο δὲν εἶναι παράδοξο, ἀφοῦ καὶ κείμενο ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὸ αὐτοκρατορικὸ περιβάλλον (Περὶ βασιλείου τάξεως), στὸ κεφάλαιο ποὺ ἀφορᾷ τοὺς Σλάβους τῆς Πελοποννήσου χρησιμοποιεῖ ἐπίσης λαϊκὲς παραδόσεις⁴. Τὸ Χρονικὸ ὅμως τῆς Μονεμβασίας, στὸ σημεῖο ποὺ μιᾶ γιὰ τὴ μητρόπολιν τῆς Πάτρας, πλησιάζει ὑφολογικὰ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ἀποκλείεται νὰ χρησίμευσε ὡς ἄμεση πηγὴ του. Στὶς πηγές λοιπὸν ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀντλήσε ὀφείλεται ἴσως ὅτι ὑπάρχουν στὸ Χρονικὸ ὑπερβολές καὶ τυποποιημένες ἐκφράσεις, π.χ.: «π ᾧ σ α ν τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα π ᾧ σ α ν»: τυποποιημένη ὑπερβολικὴ ἔκφραση ποὺ συναντᾶται καὶ ἄλλου (π.χ. στὰ Θάυματα τοῦ ἀγίου Δημητρίου, στὸν Εὐάγριο καὶ στὸν Πορφυρογέννητο)⁵. «μ ἡ τ ε τ ῶ τ ῶ ν Ρ ω μ α ῖ ω ν β α σ ι λ ε ῖ μ ἡ τ ε ἐ τ ἔ ρ ω ὑ π ο κ ε ῖ μ ε ν ο υ»: στερεότυπη ἔκφραση ποὺ συναντᾶται περίπου ἡ ἴδια καὶ στὸν Πορφυ-

1. P. Lemerle, *Chronique*, ὁ.π., σ. 21 κ.έ.

2. P. Charanis, *Chronicle*, ὁ.π., σ. 141 κ.έ. Τοῦ ἴδιου, *On the Question of the Slavonic Settlements in Greece During the Middle Ages: Byzantinoslavica* 10 (1949) 254 κ.έ. Τοῦ ἴδιου, *Slavic Settlement* ὁ.π., σ. 91 κ.έ. Τοῦ ἴδιου, *Observations* ὁ.π., σ. 1 κ.έ. (Βλ. καὶ ἔκδ. *Variorum Reprints* ἀρ. X, XI, XVI, XXI). Τοῦ ἴδιου, *On the Demography of Medieval Greece. A Problem Solved: Balkan Studies* 20 (1979) 193 κ.έ.

3. Δ. Ζακυθινόυ, *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι*, ὁ.π., σ. 40-41. P. Lemerle, *Chronique*, ὁ.π., σ. 39.

4. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, *De administrando*, ὁ.π., κεφ. 49 «ταῦτα οἱ πρεσβύτεροι καὶ ἀρχαιότεροι ἀνήγγειλαν, παραδόντες ἀγράφως, χρόνῳ τε καὶ βίῳ τοῖς ὑστερον, ὅπως ἂν κατὰ τὸν προφήτην γινῶ γενεὰ ἡ ἐρχομένη τὸ γεγονός θάψαι... καὶ ἀναστήσονται καὶ ἀπαγγελοῦσιν αὐτὸ τοῖς υἱοῖς αὐτῶν».

5. P. Lemerle, *Miracles*, ὁ.π., τ. Α' σ. 175 «Ἐγένετο τοίνυν, ὡς εἴρηται... τὸ τῶν Σκλαβῶνων ἐπαρθῆναι ἔθνος... καὶ κατὰ θάλασσαν ὀπλισαμένους, καὶ πᾶσαν τὴν Θετταλίαν καὶ τὰς περὶ αὐτὴν νήσους καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔτι μὴν καὶ τὰς Κυκλάδας νήσους, καὶ τὴν Ἀχαΐαν πᾶσαν, τὴν τε Ἠπειρον καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ μέρος τῆς Ἀσίας ἐκπορθῆσαι...» Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, *De Thematis*, ὁ.π., σ. 91 «ἐσλαβώθη δὲ πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος». Εὐαγρίου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ἔκδ. J. Bidez-L. Parmentier, Amsterdam 1964, σ. 228 (VI, 10).

ρογέννητο¹ και πού ἀφορᾷ Σλάβους τῆς βόρειας Βαλκανικῆς, περιοχὴ ὅπου θὰ ἄρμοζε ἴσως περισσότερο· «συμβαλὼν τῷ Σθαβινῶ ἔθνει εἰλέ τε καὶ ἡφάνισε εἰς τ ἐ λ ο ρ»: Ὑπερβολή, ἀφοῦ τὸ ἴδιο τὸ Χρονικὸ μιᾶ παρακάτω γιὰ Σλάβους πού ἔγιναν χριστιανοί, καὶ ἀφοῦ, μετὰ τὸ 805 ἡ παρουσία τῶν Σλάβων τῆς Πελοποννήσου εἶναι ἐμφανής, ὅχι μόνο στὸν Ταῦγετο, ὅπου διατηρήθηκαν γιὰ αἰῶνες, ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπόλοιπη Πελοπόννησο, ὅπου, ἐπὶ βασιλείας Θεοφίλου καὶ Μιχαὴλ ἐπαναστάτησαν καὶ μπόρεσαν νὰ ξεφύγουν γιὰ λίγο ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ ἔλεγχο.

Ἔτσι λοιπὸν καὶ ἡ φράση ἀντικοδομήσε ἐ κ β ἄ θ ρ ω ν εἶναι στερεότυπη καὶ χρησιμοποιεῖται συνθηέστατα σὲ ἐπιγραφές ναῶν. Τῇ συναντοῦμε στὸ Φῶτιο μὲ τὴν πραγματικὴ τῆς ἔννοια², ἀλλὰ ἡ συχνὴ ἐπανάληψή της σὲ ἐπιγραφές ναῶν, πού εἶναι συνήθως κείμενα λαϊκά, συντέλεσε, μὲ τὸν καιρὸ, νὰ μὴν ἐκφράζει τίποτε συγκεκριμένο, ἀλλὰ ἀπλῶς νὰ συντροφεύει τὰ ρήματα «ἀνηγέρθη», «ἀνοικοδομήθη» ἀκόμη καὶ τὸ «ἀνεκαινίσθη». Τοῦτο ἀποδεικνύεται ὅχι μόνο ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ τελευταίου ρήματος, - ἡ φράση «ἀνεκαινίσθη ἐκ βάρων» περιέχει ἀντίφαση - ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι πολλὲς ἐπιγραφές στὴ θέση τῆς λέξης «βάρων» ἀναγράφουν «βόθρων», «βόθρου» καὶ «βαράθρων»³. Ἡ παλαιότερη ἀπ' αὐτὲς εἶναι ἐπιγραφή τοῦ ἔτους 1027, κείμενο λαϊκό, χαραγμένο πάνω σὲ στήλη, πού βρέθηκε στὴν ἄκρη γέφυρας τῆς ἀρχαίας Σπάρτης⁴. Ἡ ἐπιγραφή χρονικὰ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴ συγγραφὴ τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας, πράγμα πού δείχνει ὅτι ἡ ἔκφραση «ἐκ βάρων» χρησιμοποιοῦνταν συχνὰ ἀπὸ τὸν Ι' τουλάχιστο αἰῶνα. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ μιὰ κοινὴ ἔκφραση πού σὲ πολλὲς περιπτώσεις δὲ σήμαινε τίποτε καὶ πού δὲν ἀποκλείεται μάλιστα νὰ εἰσῆλθε στὴν ἀφήγηση τοῦ Χρονικοῦ ἀπὸ μεταγενέστερο ἀντιγραφέα. Τέλος, κι ἂν ἀκόμη ὁ συγγραφέας τοῦ Χρονικοῦ χρησιμοποιεῖ τῇ φράσει μὲ τὴν κυριολεκτικὴ της σημασία πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐγκατά-

1. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, De administrando, β.π., κεφ. 29, σ. 124 «μήτε τῷ βασιλεῖ Ρωμαίων μήτε ἐτέρῳ τινὶ ὑποκείμεναι».

2. Φωτίου, Ὁμιλίαι, ἐκδ. Β. Λαοῦρδα, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 100 «ἡ πόλεις ὑπηκόους, τὰς μὲν πάλαι κάτω κειμένας ἀνορθώσας, τὰς δὲ ἐκ βάρων αὐτῶν ἀνεγείρας...».

3. Βλ. συγκεντρωμένα παραδείγματα στὸ ἔργο τοῦ Ν. Μουτσοπούλου, Συμβολὴ στὴ μορφολογία τῆς Ἑλληνικῆς Γραφῆς. Λεῦκωμα βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, Θεσσαλονίκη, 1977, σ. 54, 61, 62, 67, 78, 79, 101, 134, 179. Α. Παλιούρα, Αἰτωλο-ακαρνανία. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων, Ἰωάννινα 1981, σ. 244. Α. Εὐγγυοπούλου, Ὁ ναὸς τῆς ἐπισκοπῆς Σκοπέλου: ΑΕ, 1959, σ. 188. Γ. Γούναρη, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας στὴν Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 22-23. Πρβλ. Α. Ἀβραμέα, Ὁ «τῆς τῶν Μεληγγων»: Παρνασσὸς 16 (1974) 294. Τὴν πληροφορία γιὰ τὴ χρῆση τῶν λέξεων «βόθρων» καὶ «βαράθρων» ὀφείλω στὸν κ. Α. Παλιούρα.

4. Δ. Ζακυθνοῦ, Κάστρον Λακεδαιμόνος: Ἑλληνικά 15 (1967) 98-99 «...ἡβουλί-θην τῇ τοῦ θεοῦ κελεῦσι ἀνεγύρε ἐκ βαράθρων ἄγων ναῶν...».

σταση πληθυσμοῦ σὲ μιὰ πόλη ἔπρεπε νὰ συνοδεύεται ἀπὸ τεράστια ἔργα, πράγμα πὺ καθιστᾷ τὴ φράση ἀπλῶς ὑπερβολικὴ.

Συμπεραίνουμε, λοιπὸν, καὶ πάλι ὅτι πρόκειται πρᾶγματι, γιὰ ἀνακαινίση τῆς Πάτρας καὶ ὄχι γιὰ κατασκευὴ ἐκ θεμελίων. Ἀκόμη καὶ τὸ ἴδιο τὸ Χρονικὸ, μετὰ τὴν ὑποταγὴ τῶν Σλάβων ἀπὸ τὸν Σκληρό, ἀναφέρει ὅτι, μὲλις πληροφορήθηκε ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος τὰ συμβάντα «διὰ φροντίδος ἔθετο τὸ καὶ τὰς ἐκεῖσε πόλεις ἀ ν α κ α ι ν ῖ σ α ι καὶ ἄς οἱ βάρβαροι ἡδάφισαν ἐκκλησίας ἀνοικοδομῆσαι». Ὑπάρχει διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς ὑπάρχουσες πόλεις (ἐ κ ε ῖ σ ε πόλεις) πὺ ἤθελε νὰ ἀνακαινίσῃ ὁ αὐτοκράτορας καὶ στὶς κατεδαφισμένες ἐκκλησίες (ὅσες βέβαια ὑπῆρχαν ἔξω ἀπὸ φρούρια) πὺ ἤθελε νὰ ἀνοικοδομήσῃ. Ἡ ἀνοικοδόμησις λοιπὸν τῆς Πάτρας καὶ ἡ μεταφορὰ πρόσθετου πληθυσμοῦ, πὺ μνημονεύει ἀμέσως πῶς κάτω τὸ Χρονικὸ, ἦταν ἀπόρροια τῆς πρόθεσης τοῦ αὐτοκράτορα νὰ ἀνακαινίσῃ τὶς πόλεις. Ἐξάλλου, καὶ μόνο ἡ ὑπαρξὴ πόλεων στὴν Πελοπόννησο δείχνει ὅτι κατοικοῦνταν ἀπὸ Ἕλληνες, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Σλάβοι ὄχι μόνο δὲν κατοικοῦσαν σὲ πόλεις¹, ἀλλὰ δὲ χρησιμοποιοῦσαν οὔτε τὰ σπίτια πὺ ἐγκατέλειπαν οἱ Ἕλληνες καὶ ὅτι ζοῦσαν κατὰ μικροὺς συνοικισμοὺς, σὲ καλύβες πὺ τὶς ὀνόμαζαν «κάσες» καὶ «σκηνές»². Πρέπει ἀκόμη νὰ ἀναφέρουμε ὅτι τὰ δύο ἄλλα χειρόγραφα τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας δὲν μνημονεύουν τὴν ἀνοικοδόμησις τῆς Πάτρας καὶ τῆς Λακεδαίμονος. Ἐπίσης ὁ Ἀρέθας στὸ σχόλιό του ἀναφέρει ὅτι ὁ πληθυσμὸς μεταφέρθηκε στὸ «ἀρχαῖο πόλισμα τῶν Πατρῶν» χωρὶς νὰ μνημονεύει κατασκευές³.

Πρὶν τελειώσουμε τὸ κεφάλαιο γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς περιοχῆς τῆς Πάτρας πρέπει νὰ προσέξουμε ἰδιαίτερα μερικὰ στοιχεῖα πὺ μᾶς παρέχει ὁ Πορφυρογέννητος. Κατὰ τὴν ἔφοδο τῶν Σλάβων ἐναντίον τῆς Πάτρας, ἐκεῖνοι πὺ ἐνέλαβαν νὰ εἰδοποιήσουν τὸ στρατηγὸ ἦταν οἱ ἄρχοντες τῆς πόλης. Ἐπίσης, μολοντί ὁ στρατὸς πὺ ἔδρευε στὴν Κόρινθο ἦταν μιὰ δύναμη στὴν ὁποία ὑπολόγιζαν οἱ πολιορκούμενοι, ἡ μάχη κερδήθηκε ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς «οἰκήτορες» τοῦ κάστρου, πὺ ἀνοῖξαν τὶς πύλες καὶ ὤρμησαν μὲ θάρρος κατὰ τῶν Σλάβων. Φαίνεται λοιπὸν πὺς στὴν πόλη ὑπῆρχε κάποια ἐσωτερικὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωσις τῶν ἰδίων τῶν κατοίκων πρὸς ἀντιμετώπισιν τέτοιων ξαφνικῶν γεγονότων. Ἡ ὀργάνωσις αὐτὴ δείχνει πείρα καὶ ἐξοικείωσις μὲ μιὰ ὄχι ἀσυνήθιστη κατάστασις. Ἡ ἴδια περίπτωσις ὀργάνωσις ὑπῆρχε καὶ στὴ Θεσσαλονίκῃ. Ἡ ἀποστολὴ π.χ., μερικῶν πλοίων «εἰς τὰ τῶν Θηβῶν καὶ Δημητριάδος μέρη» μὲ σκοπὸ νὰ προμηθευτοῦν, ἀπὸ τοὺς Βελεγεζίτες, μὲ τοὺς ὁ-

1. Πρβλ. J. Koder, Προβλήματα, ὁ.π., ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ Σλάβοι ἐποίκοι στὴν περιοχὴ Δρόπολης, ἐνῶ ἐξαφάνισαν κάθε εἶδος διοικήσεως τῶν προκατόχων τους, δὲν ὀργάνωσαν οἱ ἴδιοι ἕνα νῆο κέντρο.

2. P. Lemerle, Miracles, ὁ.π., τ. Β', σ. 235.

3. Σ. Κουγέα, ὁ.π., σ. 474.

ποίους είχαν εἰρήνη, ξηρούς καρπούς, ἔγινε μετὰ ἀπὸ ἀπόφαση τῶν ἀκρατούντων καὶ τῶν πολιτῶν¹. Ἐξάλλου, κατὰ τίς συχγές ἐπιθέσεις τῶν Σλάβων ἐναντίον τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ λαὸς ἦταν ἐκεῖνος ποὺ σήκωνε τὸ κύριο βᾶρος τῆς φρουρήσεως τῆς πόλης. Καθὼς παρατηρεῖ ὁ Lemerle, ὑπῆρχε κάποια ὀργάνωση τῆς ὁποίας ἡ βάση ἦταν χωρὶς ἀμφιβολία στρατιωτικὴ². Αὐτὴ ἡ ὀργάνωση πρέπει νὰ ὑπῆρχε ὄχι μόνον στὴν Πάτρα ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Πελοποννήσου, ἀκόμη καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τῆς τμήματος, οἱ ὁποῖες βρίσκονταν σὲ μεγαλύτερη ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς πυκνοὺς σλαβικοὺς οἰκισμοὺς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς χερσονήσου.

5. Λακωνία

Σλάβοι Ταυγέτου

Στὸν Ταυγέτο κατοικοῦσαν τὰ σλαβικὰ φύλα τῶν Μηλιγκῶν καὶ Ἐξεριτῶν γιὰ τὰ ὁποῖα διαθέτουμε περισσότερες πληροφορίες³. Οἱ Μηλιγκοὶ κατοικοῦσαν στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ βουνοῦ καὶ οἱ Ἐξερίτες στὸ ἀνατολικό. Κοιτάζοντας τὸ χάρτη, βλέπουμε, πρᾶγματι, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς μεγάλης ὁροσειρᾶς νὰ ὑπάρχουν πολλὰ σλαβικὰ τοπωνύμια⁴. Ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει ὅτι οἱ Σλάβοι κατοίκησαν ἐκεῖ, γιὰ τὴν ἦταν τόπος δύσκολος⁵. Τὸ ἴδιο περίπου ἀναφέρεται καὶ στὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως, ἀφοῦ ἡ περιοχὴ τοὺς ξεχωρίζεται ἀπὸ τὰ χωριά αἵπου εἶναι εἰς τοὺς κάμπους⁶. Στὸ ἴδιο Χρονικὸ μνημονεύεται μόνον τὸ ὄνομα τῶν Μηλιγκῶν, μὲ τὸ ὁποῖο, ὅμως, δηλώνονται

1. P. Lemerle, ὁ.π., τ. Α', σ. 214.

2. P. Lemerle. ὁ.π., τ. Β', σ. 135.

3. Δ. Ζακυθνοῦ, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, ὁ.π., σ. 51 κ.έ., ὅπου ἀναφέρονται ὅλα ὅσα ἀφοροῦν τοὺς Σλάβους τοῦ Ταυγέτου. Βλ. ἐπίσης H. Ahrweiler, Une inscription méconnue sur les Mélingues de Taygète: BCH 86 (1962) 3 κ.έ. A. Bon, Morée, ὁ.π., σ. 506-7.

4. Δὲν εἶναι σωστὸ ὅτι οἱ Ἐξερίτες ἀπλώνονταν ὡς τὸν Μαλέα, ὅπως ἀναγράφει ὁ H. Dieten (Zur Bedeutung der Einwanderung der Slaven: Στὸ «Byzanz in 7 Jahrhundert. Untersuchungen zur Herausbildung des Feudalismus, Berlin 1978, σ. 100). Ἐπὶ Μιχαὴλ Γ' ὁ στρατηγὸς Θεόκτιστος ὑπέταξε τοὺς Σλάβους τοῦ Ταυγέτου καὶ ὑπέβαλε στοὺς Ἐξερίτες πολλὴ μεγαλύτερο φόρο ἀπ' ὅ,τι στοὺς Μηλιγκοὺς. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ἐρμηνεύθηκε ὅτι ἀντιπροσώπευε, καὶ τὴν ἀριθμητικὴ διαφορὰ τῶν δύο φύλων (A. Bon, Peloponnèse, σ. 63). Ἀργότερα, ὅταν οἱ Σλάβοι τοῦ Ταυγέτου ἐπαναστάτησαν, αὐξήθηκαν τὰ τέλη σὲ 600 νομίσματα γιὰ τὸ κάθε φύλο, γιὰ νὰ μειωθοῦν καὶ πάλι καὶ νὰ φθάσουν στὸ πρῶτο ἐπίπεδο σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα. Ἐπομένως, εἶναι πιθανὸ ὁ ἀριθμὸς τῶν τελῶν ποὺ πλήρωνε τὸ κάθε φύλο νὰ μὴν ἦταν ἀνάλογος μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων. Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ἐπίσης ὅτι καὶ οἱ κάτοικοι τῆς Μάνης πλῆρωναν ἐξαρχῆς 400 νομίσματα, ποσὸ ποὺ ξεπερνᾷ ἐκεῖνο ποὺ πλήρωναν καὶ τὰ δυὸ σλαβικὰ φύλα μαζί.

5. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, De administrando, ὁ.π., κεφ. 50.

6. Χρονικὸν Μορέως, στ. 2997 κ.έ., 3004 κ.έ.

οἱ Σλάβοι καὶ τῶν δύο πλευρῶν τοῦ Ταυγέτου¹. Ἀκόμη καὶ στὸ Βίο τοῦ Νίκωνα τοῦ Μετανοεῖτε, οἱ Σλάβοι ποὺ προσέβαλαν τὸ Μετόχι τῆς Μονῆς καὶ ποὺ πρέπει ὡπωσδήποτε νὰ προσέρχονταν ἀπὸ τὴν κοντινὴ ἀνατολική πλευρὰ τοῦ Ταυγέτου, ὀνομάζονται Μηλιγκοί². Ἀπὸ τὴ γαλλικὴ παραλλαγὴ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως μαθαίνουμε ὅτι Σλάβοι ὑπῆρχαν στὴν περιοχὴ τῆς Κινστερνας (ἔτος 1296), ὅπου, μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Μονεμβασίας ἀπὸ τοὺς Φράγκους, χτίστηκε τὸ κάστρο τοῦ Λεύκτρου γιὰ νὰ ἐλέγχονται εὐκολότερα³. Στὴν ἴδια περιοχὴ (Ἀρδούβιστα) γνωρίζουμε καὶ τὸ ὄνομα κάποιου ἀρχοντα Michali Spano⁴. Στὸ σημεῖο αὐτὸ (γύρω ἀπὸ τὴν Καρδαμύλλη) ὑπάρχουν πυκνὰ σλαβικὰ τοπωνύμια. Τέλος, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΓ', στὸν ΙΔ', καὶ στὸν ΙΕ' αἰῶνα διαθέτουμε εἰδήσεις μόνο γιὰ Σλάβους τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ταυγέτου (περιοχὲς Γιάντισας, Λεύκτρου, Οἰτύλου). Οἱ Σλάβοι τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς φαίνεται ὅτι εἶχαν ἐξαφανισθεῖ νωρίτερα.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ταυγέτου σώθηκαν ὡς τὶς μέρες μας ἐπιγραφές ναῶν, στὶς ὁποῖες συναντοῦμε ὀνόματα Σλάβων Μηλιγκῶν τῆς περιοχῆς. Εἶναι γνωστὲς οἱ ἐπιγραφές τῶν ναῶν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῶν Στεφανοπουλιάνων Οἰτύλου⁵ καὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ Καμπινάρι Πλάτσας⁶, ποὺ ἀνῆκουν στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνα. Καὶ στὶς δυὸ ἐπιγραφές ἀνάμεσα στὰ

1. Χρονικὸ Μορέως, σσ. 2998-2999.

«ὅτι, ἀφότου ἐγένεστον τοῦ Μυζηθρᾶ τὸ κάστρον,
καὶ ἐνὶ ἀπάνω εἰς τὸν ζυγόν, τοῦ Μελιγοῦ τὸν δρόγγον...»

2. Σ. Λάμπρου, Ὁ Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε: NE 3 (1906) 200.

3. Livre de la conquête de la princée de l' Amorée, ἔκδ. J. Longnon, Paris 1911, παρ. 823.

4. G.L.F. Tafel - G. M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels und Staats Geschichte der Republic Venedig, τ. Γ', σ. 233. H. Ahrweiler, ὁ.π., σ. 3 κ.έ., ὅπου ἀναγράφεται ὁ «σεβαστὸς τζάσις τῶν Μεληγγῶν κυρ Κωνσταντίνος Σπανίς». Βλ. καὶ Ἀ. Ἀβραμέα, ὁ.π., σ. 293 κ.έ.

5. H. Ahrweiler, ὁ.π., σ. 3 «Ἐτη, ζωμ' ἐπεὶ βασιλείας Ἀνδρωνίκου τοῦ υἱοῦ κ[υρ]ίου Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου[υ] | καὶ θειωτάτου σευαστοῦ. Τέλει τῶν Μεληγγῶν κύρ Κωνσταντίνου τοῦ Σπανί καὶ κύρ Λαριγκᾶ τοῦ (Σ) | λαβούρι καὶ Ἀννης. + Ἀγίε Γεώργιε σκέπε τοὺς εὖ στήσοντα(ς) καὶ ἀνακαινύσαντας τὸν θεῖόν σου ναόν. | Μνήσθητι Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου κατὰ τὸν νόμον σου τοῦ Κοπωγί κ[αί] τῆς συμβίας αὐτοῦ Ἑλένης. ἀμὴν +»

6. Ν. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἀγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης; Ἀθῆναι 1975, σ. 12 Ἀὐτὸν δ' ἐβρών ναόν, ἀγνωστὸν τίνος | ὃν ὁ φ.....ας χρόνω(ν) C. | Τοῦτον ἐνεκαινίσεν, ὁ πανευγενέστατο(ς) | πανσέβαστος τζαούσιο(ς), δρόγγου Μελιγγῶν, | Κωνσταντῖ[νος....]ος, ὁ Σπανῆς, | ἅμα συμ[βίας τζα]ουσίνης Μαρίας. | Μωσῇ θεόπτη, προσκιαγραφουμένη, | ἦν ἀρχιτέκτον, Βεσελεὴλ πανσόφως, | εἰς κτίσεως ἐπιξεν, οἰκονοργεῖαν, | τῆς σῆς λογχίας, ἱστόρει Παντοκράτωρ. | Ἐγὼ δὲ τοῦτον τ(ὸν) ναόν παντεπόπ[τη] | γάρ δόξης, ὤφθης κτισμάτ(ων) | οὐκ ἐνδεᾶ πλὴν τῶν ἐμῶν πονημάτων, | σὺ δ' ἀντίδηδης μοι λύσιν σφαλμάτων. | Σκι..... σκινομάτων. Ἐτ(ους) ,ζωμς' ἰνδικτιῶνος.

ὀνόματα βρίσκουμε καὶ ἐκεῖνο τοῦ «Τζάση» τῶν Μηλιγκῶν, Κωνσταντίνου Σπανῆ. Ὁ Κωνσταντίνος Σπανῆς, γνωστὸς καὶ ἀπὸ μιὰ ἔμμετρη τουρκικὴ χρονογραφία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ἔτος 1335 ἀντιμετώπισε τοὺς Τούρκους τοῦ ἐμίρη τοῦ Ἀϊδινίου, Umur, κατὰ τὴν ἐκστρατεία τους στὴν Πελοπόννησο, ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς βυζαντινοῦ ἀξιωματοῦχου τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ἀφοῦ μοιράζει τὸ χρόνο του σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ σὲ πράξεις εὐσεβεῖς, ὅπως εἶναι ἡ ἀνακαινίσθη τοῦ ναοῦ τῆς Μάνης¹. Ἀπὸ τίς δύο παραπάνω ἐπιγραφὰς μποροῦμε νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι, τὴν ἐποχὴ αὐτή, ὅσοι Σλάβοι ἐπιζοῦσαν στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ταυγέτου ἦταν ἐκχριστιανισμένοι, ἀφοῦ οἱ ἄρχοντές τους ἀνακαινίζουν ἐκκλησίες καὶ ἐπομένως ὑποστηρίζουν ἐπίσημα τὴ νέα θρησκεία.

Τελευταῖα ὁ Ν. Δρανδάκης δημοσίευσε δυὸ ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ δυτικοῦ Ταυγέτου ποὺ μνημονεύουν ἐπίσης σλαβικὰ ὀνόματα (Στανῆνα, Σηράκος, Δοβορότας) καὶ ἀποδεικνύουν ὅτι ὑπῆρχαν ἐκεῖ Σλάβοι χριστιανοί, τουλάχιστο δύο αἰῶνες νωρίτερα. Πρόκειται γιὰ δυὸ ἐνεπίγραφες πλάκες ποὺ βρέθηκαν σὲ ναοὺς τοῦ χωριοῦ Μηλέα, καὶ ποὺ χρονολογικὰ ἀνήκουν στὸν ΙΒ' αἰῶνα². Στὴν πρώτη ἐπιγραφὴ ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι ὁ γιὸς τοῦ Σηράκου ἔχει τὸ βυζαντινὸ ὄνομα «Πόθος». Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἐκχριστιανισμένους καὶ πιθανότατα γιὰ ἐξελληνισμένους Σλάβους. Δὲν εἶναι γνωστὸ πότε ἐκχριστιανίσθηκαν οἱ Σλάβοι τοῦ Ταυγέτου - πιθανῶς ἐπὶ Βασιλείου Α' ἢ στὰ χρόνια τοῦ Νίκωνα τοῦ Μετανοεῖτε - ἐκεῖνο ὅμως ποὺ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὡς βέβαιο εἶναι ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἐνταξή τους στὴ χριστιανικὴ θρησκεία οἱ πηγὲς συνέχισαν νὰ τοὺς ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς τῆς περιοχῆς, ἀφοῦ μνημονεύονται ὡς τὴν Τουρκοκρατία. Ἀρα ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλάβων δὲ σήμαινε καὶ ἀφομοίωση.

Λακεδαίμων

Τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας μνημονεύει ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Πάτρα, ἔκτισε «ἐκ βάθρων» καὶ τὴ Λακεδαίμονα, ὅπου καὶ μετέφερε ξένον πληθυσμὸ (Καφήρους, Θρακησίους καὶ Ἀρμενίους). Ἡ περιοχὴ ποὺ ἀπλώνεται δυτικὰ καὶ νότια τῆς Σπάρτης ἀνήκει στὶς περιοχὲς ὅπου τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια εἶναι πυκνὰ (χάρτες 1,2,3). Στὸ Βίο τοῦ ἀγίου

1. Ν. Μουρίκη, ὁ.π., σ. 15.

2. Ν. Δρανδάκη, Δύο βυζαντινὲς ἐνεπίγραφες πλάκες ἀγίας τράπεζας σὲ ναοὺς τῆς μεσσηνιακῆς Μάνης: Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο «Μνήμη» Γεωργίου Ι. Κουρμούλη, Ἀθῆναι 1980, σ. 1, 4. Στὴ μονοκάμαρη ἐκκλησίᾳ τοῦ ἀγίου Νικολάου: «Θησαυροθήρη τοῦ Ἀγίου Νηκολάου κὲ τῆς Ἀγίας Βαρ/βάρας» ἡ ψάλλοντες εὐχεσθε τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Στανῆ/να κὲ Πόθου, ἡοῦ Σηράκου». Στὴ μονόκωρη ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίτσας, τοῦ συνοικισμοῦ Φαγριάνα: «Μινίστιτη Κ(ύριε) Τοῦ δούλου σου δοβορότα κὲ τῆας» συνβίου κ(αί) τὸν τέκων» οὐ ἀφοῦ +».

ὀνόματα βρίσκουμε καὶ ἐκεῖνο τοῦ «Τζάση» τῶν Μηλιγκῶν, Κωνσταντίνου Σπανῆ. Ὁ Κωνσταντίνος Σπανῆς, γνωστὸς καὶ ἀπὸ μιὰ ἔμμετρη τουρκικὴ χρονογραφία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ἔτος 1335 ἀντιμετώπισε τοὺς Τούρκους τοῦ ἐμίρη τοῦ Ἀϊδινίου, Umur, κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοὺς στὴν Πελοπόννησο, «ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς βυζαντινοῦ ἀξιωματοῦχου τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων, ἀφοῦ μοιράζει τὸ χρόνο του σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ σὲ πράξεις εὐσεβεῖς, ὅπως εἶναι ἡ ἀνακαινίσις τοῦ ναοῦ τῆς Μάνης»¹. Ἀπὸ τίς δύο παραπάνω ἐπιγραφὰς μπορούμε νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι, τὴν ἐποχὴ αὐτή, ὅσοι Σλάβοι ἐπιζοῦσαν στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ταῦγέτου ἦταν ἐκχριστιανισμένοι, ἀφοῦ οἱ ἄρχοντές τοὺς ἀνακαινίζουν ἐκκλησίες καὶ ἐπομένως ὑποστηρίζουν ἐπίσημα τὴ νέα θρησκεία.

Τελευταῖα ὁ Ν. Δρανδάκης δημοσίευσε δύο ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ δυτικοῦ Ταῦγέτου ποὺ μνημονεύουν ἐπίσης σλαβικά ὀνόματα (Στανήνα, Σηράκος, Δοβορότας) καὶ ἀποδεικνύουν ὅτι ὑπῆρχαν ἐκεῖ Σλάβοι χριστιανοί, τουλάχιστο δύο αἰῶνες νωρίτερα. Πρόκειται γιὰ δύο ἐνεπιγραφες πλάκες ποὺ βρέθηκαν σὲ ναοὺς τοῦ χωριοῦ Μηλέα, καὶ ποὺ χρονολογικὰ ἀνήκουν στὸν ΙΒ' αἰῶνα². Στὴν πρώτη ἐπιγραφὴ ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι ὁ γιὸς τοῦ Σηράκου ἔχει τὸ βυζαντινὸ ὄνομα «Πόθος». Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἐκχριστιανισμένους καὶ πιθανότατα γιὰ ἐξελληνισμένους Σλάβους. Δὲν εἶναι γνωστὸ πότε ἐκχριστιανίσθηκαν οἱ Σλάβοι τοῦ Ταῦγέτου - πιθανῶς ἐπὶ Βασιλείου Α' ἢ στὰ χρόνια τοῦ Νίκωνα τοῦ Μετανοεῖτε - ἐκεῖνο ὅμως ποὺ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὡς βέβαιο εἶναι ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἐνταξί τους στὴ χριστιανικὴ θρησκεία οἱ πηγὲς συνέχισαν νὰ τοὺς ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς ἐλληνικοὺς πληθυσμοὺς τῆς περιοχῆς, ἀφοῦ μνημονεύονται ὡς τὴν Τουρκοκρατία. Ἀρα ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλάβων δὲ σήμαινε καὶ ἀφομοίωση.

Λακεδαίμων

Τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας μνημονεῖ ὅτι ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Πάτρα, ἔκτισε «ἐκ βάθρων» καὶ τὴ Λακεδαίμονα, ὅπου καὶ μετέφερε ξένον πληθυσμὸ (Καφήρους, Θρακησίους καὶ Ἀρμενίους). Ἡ περιοχὴ ποὺ ἀπλώνεται δυτικὰ καὶ νότια τῆς Σπάρτης ἀνήκει στὶς περιοχὲς ὅπου τὰ σλαβικά τοπωνύμια εἶναι πυκνά (χάρτες 1,2,3). Στὸ Βίο τοῦ ἁγίου

1. Ν. Μουρίκη, ὁ.π., σ. 15.

2. Ν. Δρανδάκης, Δύο βυζαντινὲς ἐνεπιγραφες πλάκες ἁγίας τράπεζας σὲ ναοὺς τῆς μεσσηνιακῆς Μάνης: Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο «Μνήμη» Γεωργίου Ι. Κουρμούλη, Ἀθῆναι 1980, σ. 1, 4. Στὴ μονοκάμαρη ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Νικολάου: «Θησησασθήρηο τοῦ Ἀγίου Νηκολάου κὲ τῆς Ἀγίας Βαρ/βάρας» ἢ ψάλλοντες εὐχεσθε τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Στανή/να κὲ Πόθου, ἡοῦ Σηράκου». Στὴ μονόχωρη ἐκκλησία τῆς Παναγίτσας, τοῦ συνοικισμοῦ Φαγριάνικα: «Μινίστιτη Κ(ύριε) Τοῦ δούλου σου δοβορότα κὲ τῆας» συνβίου κ(αί) τὸν τέκαν» ον ἀφοῦ +».

Νίκωνα συναντοῦμε Σλάβους τοῦ Ταϋγέτου νὰ κάνουν ἀρπαγές σὲ μετόχι τῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου¹. Ἐπίσης τὸ φρούριο τοῦ Μυστραῖ χτίστηκε ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Φράγκους γιὰ νὰ ἐλέγχει τοὺς Σλάβους τοῦ Ταϋγέτου. Οἱ τύχες τῆς Λακεδαίμονας εἶναι δύσκολο νὰ διερευνηθοῦν στοὺς σκοτεινοὺς αὐτοὺς χρόνους. Ἔτσι ὁ Kresten σημειώνει πὼς δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαντήσῃ στὸ ἐρώτημα, ἀν ἡ Σπάρτη συνέχιζε νὰ ἐπιζεῖ μὲ ἐλληνικὸ πληθυσμὸ². Στὴν ΣΤ' ὅμως οἰκουμένη συνόδο τοῦ 680/1, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐπίσκοπους Κορίνθου καὶ Ἀργούς, παρευρισκόταν καὶ ὁ ἐπίσκοπος Λακεδαίμονος³. Τοῦτο ἔχει ἐξαιρετικὴ σημασία, γιατί, ἑκατὸ περίπου χρόνια μετὰ τὶς σλαβικὲς ἐπιδρομές, φαίνεται πὼς ἡ Λακεδαίμονα βρισκόταν σὲ βυζαντινὰ χέρια. Βέβαια, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς Κορίνθου, ὑποστηρίχθηκε ὅτι ὁ ἐπίσκοπος δὲν ἔδρευε στὴν πόλη αὐτή, ἀλλὰ στὴ Μονεμβασία⁴, ὅπου, σύμφωνα μὲ τὸ Χρονικόν, εἶχε καταφύγει τὸ 587. Ἄν δεχτοῦμε τὴν ἀποψη αὐτή, θὰ ἔπρεπε ἡ ἐπισκοπὴ νὰ εἶχε ὡς ἔδρα ὁλόκληρο τὸ διάστημα τῶν 218 ἐτῶν τῇ Μονεμβασίᾳ, καὶ νὰ μεταφέρθηκε τὸ 805 στὴ Λακεδαίμονα. Τὸ Χρονικόν ὅμως τῆς Μονεμβασίας δὲ μνημονεύει μετακίνηση τοῦ ἐπισκόπου Λακεδαίμονος, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἐπίσκοπο τῆς Πάτρας ποὺ ἀναφέρει ὅτι ἐπέστρεψε ἀπὸ τὴ νότια Ἰταλία. Ἐξάλλου στὴ Ζ' οἰκουμένη συνόδο τοῦ 787 παρευρισκόταν καὶ ὁ ἐπίσκοπος Μονεμβασίας. Πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἀνυψώθηκε στὸ μεταξὺ καὶ ἡ Μονεμβασία σὲ ἐπισκοπὴ; Ἡ συνύπαρξή δύο ἐπισκόπων στὴν ἴδια πόλη - τοῦ ντόπιου καὶ τοῦ πρόσφυγα - εἶναι βέβαιο ὅτι δημιουργοῦσε προβλήματα⁵. Εἰδικὰ γιὰ τὴ Μονεμβασία ποὺ ὁ πληθυσμὸς τῆς προσερχόταν ἐξαρχῆς ἀπὸ τὴ Λακεδαίμονα τὰ προβλήματα θὰ ἦταν ἀκόμη μεγαλύτερα. Ἔτσι πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ἐκδοχὴ αὐτή. Εἶναι ἐπομένως πιθανὸ ὁ ἐπίσκοπος Λακεδαίμονος νὰ ἐπέστρεψε στὴν ἔδρα του στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια, ὅταν τὰ πράγματα ἡσύχασαν. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ ἔγινε καὶ μὲ πληθυσμοὺς ποὺ εἶχαν καταφύγει σὲ κοντινοὺς τόπους καὶ σὲ ξερονήσια⁶. Διαφορετικά, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι μετὰ ἀπὸ πολλὰ χρόνια παραμονῆς στὴ Μονεμβασία, ὁ Λακεδαίμονος πῆρε τὸ ὄνομα τῆς πόλης ποὺ τὸν φιλοξενοῦσε καὶ ἀργότερα, μὲ τὸν ἐποικισμό τῆς Σπάρτης ἀπὸ τὸ Νικηφόρο τὸν Α', ἡ Λακεδαίμονα ξαναἔγινε ἔδρα ἐπισκο-

1. Σ. Λάμπρου, Βίος Νίκωνος, ὁ.π., σ. 200-1, 206-7.

2. O. Kresten, ὁ.π., σ. 55, 56, σημ. 128.

3. R. Riedinger, ὁ.π., σ. 16.

4. O. Speck, Kaiser Constantin VI, τ. Β', Princeton 1978, σ. 531. V. Popović, ὁ.π., σ. 249.

5. Προβλήματα ἐπισκοπικῆς διακαιοδοσίας δημιουργήθηκαν ἀνάμεσα στὸν ἐπίσκοπο τῆς Κέρκυρας, καὶ στὸν ἐπίσκοπο τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐβοίας ποὺ εἶχε καταφύγει στὴ νησί μετὰ τὶς σλαβικὲς ἐπιδρομές (βλ. Ε. Χρυσῶ, Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῆς Ἠπείρου κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴν ἐποχὴ: Ἠπειρ. Χρονικά 23 (1981) σ. 74 κ.έ.).

6. Καὶ οἱ πρόσφυγες τῆς Σάλωνας Δαλματίας ποὺ εἶχαν καταφύγει σὲ κοντινὰ νησιά ξαναγύρισαν στὴ στεριά, στὸ φρούριον Ἀσπάλαθο (R. Catičić, ὁ.π.).

πῆς. Για ἐπανίδρυση τῆς ἐπισκοπῆς τῆς Λακεδαιμόνας μιλάει καὶ τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας (...ἐπισκοπὴν καὶ αὖθις ταύτην κατέστησε), πράγμα ποὺ ἐνισχύει τὴν ἄποψιν αὐτῇ.

Ὅπως καὶ γιὰ τὴν Πάτρα, τὸ Χρονικὸ ἀναφέρει ὅτι ἡ Λακεδαίμων χτίστηκε «ἐκ βάθρων». Ἄν πάρουμε τὴν φράση μὲ τὴ σημασία γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε παραπάνω, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ Λακεδαίμονα ἐπιζοῦσε στὰ δύσκολα αὐτὰ χρόνια καὶ ὅτι ὁ Νικηφόρος τὴν ἀνοικοδόμησε γιὰ νὰ δεχθεῖ τὸν πρόσθετο πληθυσμὸ ποὺ θὰ μετέφερε λίγο ἀργότερα. Γιατί κι ἂν ἀκόμη ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλης βρισκόταν ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια στὴ Μονεμβασία, δὲ σημαίνει ὅτι δὲν ἐπιζοῦσε καὶ τὸ κάστρο τῆς Λακεδαίμονος¹. Ἡ περίπτωση τῆς Πάτρας τὸ ἀποδεικνύει, ἀφοῦ, ὅπως εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ δοῦμε, ὁ ἐπίσκοπος τῆς ἔλειπε, ἡ Πάτρα ὅμως ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐπιζεῖ ὡς ἑλληνικὴ πόλη. Ἀξιο ἀπορίας πάντως εἶναι γιὰ τὸν Νικηφόρο δὲ μετέφερε στὴ Λακεδαίμονα τοὺς ἀπογόνους τῶν Λακεδαιμονίων ἐκείνων ποὺ εἶχαν καταφύγει στὴ Σικελία, ὅπως ἔκανε μὲ τοὺς Πατρινοὺς τῆς Καλαβρίας. Τοῦτο θὰ διευκόλυνε τὸ ἔργο του, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ μεταφορὰ κατοίκων ἀπὸ μιὰ περιοχὴ στὴν ἄλλη δημιουργοῦσε προβλήματα².

Μάνη

Μολονότι στὴν περιοχὴ Ταυγέτου τὰ σλαβικὰ τοπωνύμια εἶναι πυκνά, στὸ κάτω μέρος τῆς χερσονήσου τοῦ Ταινάρου (νότια τῆς Ἀρεόπολης), λιγοστεύουν. Τοῦτο συμφωνεῖ μὲ τὴν εἰδηση τοῦ Πορφυρογέννητου «ὅτι οἱ τοῦ κάστρου Μαΐνης οἰκῆτορες οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν προρρηθέντων Σκλάβων, ἀλλ' ἐκ τῶν παλαιότερων Ῥωμαίων, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρὰ τῶν ἐντοπίων «Ἕλληνες προσαγορεύονται»³. Ὁ Πορφυρογέννητος, ἐπειδὴ μιλοῦσε γιὰ Σλάβους τοῦ Ταυγέτου, διευκρινίζει ὅτι στὴ Μάνη, περιοχὴ ποὺ βρισκεται στὴν ἴδια γεωγραφικὴ ἐνότητά, κατοικοῦσαν «Ἕλληνες. Σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῆς μεσαιωνικῆς Μάνης, ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας διευκρινίζει: «διάκειται δὲ ὁ τοιοῦτος τόπος εἰς ἄκραν τοῦ Μαλέα (ἐννοεῖται Ταινάρου) ἐκεῖθεν τοῦ Ἐζερού πρὸς τὴν παραθαλασσίαν». Σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ, ἡ Μάνη περιλάμβανε, ὅπως καὶ σήμερα, εὐρύτερη περιοχὴ. Ἔτσι, ὅταν μεταγενέστερες πηγὲς μιλοῦν γιὰ Σλάβους τῆς Μάνης ἐννοοῦν τοὺς Σλάβους τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τοῦ Ταυγέτου καὶ ὄχι τῆς βυζαντινῆς Μάνης⁴. Ὁ Πορφυρογέννητος μᾶς

1. Πρβλ. Δ. Ζακυθνοῦ, Κάστρον Λακεδαίμονος, ὅ.π.

2. Θεοφάνης, ὅ.π., σ. 486 «καὶ ἦν αἰχμαλωσίας οὐκ ἔλαττον τὸ πρᾶγμα, πολλῶν ἐξ ἀνοίας βλασφημούντων καὶ ἐχθρῶν ἐφόδους αἰτούντων, ἐτέρων δὲ περὶ τοὺς γονικοὺς τάφους θρηγνούντων καὶ τοὺς ἀποθανόντας μακαρίζόντων· εἰσὶ δὲ οἱ καὶ ἀγχόνας ἐχρήσαντο πρὸς ἀλλαγὴν δεινῶν».

3. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, De administrando, ὅ.π., κεφ. 50.

4. Γιὰ τοὺς Μανιάτες βλ. D. Zakythinos, Le Despotat grec de Morée, τ. Β', (ἐκδ. Var. Reprints, ἐπιμ. Χ. Μαλτέζου), σ. 6 κ.ε.

πληροφορεῖ ἐπίσης ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Μάνης ἐκχριστιανίσθηκαν πολὺ ἀργά, ἀπὸ τὸν παπποῦ τοῦ Βασίλειο Α'. Μὲ ἀφορμὴ τὴν πληροφορίαν αὐτή, ὡς αἰτία τῆς μακρόχρονης ἐμμονῆς τῶν κατοίκων τῆς Μάνης στὴν εἰδωλολατρία θεωρήθηκε ἡ ἀπομόνωση τῆς χερσονήσου κατὰ τὸν Ζ' καὶ Η' αἰῶνα ἀπὸ τὴν παρεμβολὴ τῶν σλαβικῶν φύλων τοῦ Ταυγέτου¹. Τελευταῖα, ἀπὸ ἀνασκαφῆς ποὺ ἔγιναν στὴν περιοχὴ Ἀλύκων τῆς Μάνης, ἀποκαλύφθηκαν τὰ ἐρείπια τριῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τοῦ Ε' καὶ ΣΤ' αἰῶνα². Τὰ γλυπτὰ μάλιστα ποὺ βρέθηκαν σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς παραπάνω βασιλικές, ἔργα κακότεχνα ἐπαρχιακά, φαίνονται νεώτερα καὶ ἴσως ἀνήκουν στὸν Ζ' ἢ Η' αἰῶνα. Στὸ σημεῖο ποὺ ἀποκαλύφθηκαν οἱ βασιλικές βρισκόταν ἡ Καινὴ πόλις, ἀρχαία πόλη ποὺ ἐξακολούθησε νὰ ἐπιζεῖ τουλάχιστο ὡς τὰ χρόνια τοῦ Ἰουστινιανοῦ (μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Προκόπιο ὡς Καινούπολις, μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς προσεγγίσεως στὸ λιμάνι τῆς τοῦ βυζαντινοῦ στόλου, κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Βελισσαρίου ἐναντίον τῶν Βανδάλων τῆς Β. Ἀφρικῆς)³. Ἐρείπια ἐπίσης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς βρέθηκαν στὸ ἀκρωτήριο Τηγάνι Μεζάπου⁴, μέσα στὶς μεσαιωνικὲς ὀχυρώσεις ποὺ ταυτίζονται μὲ τὸ φρούριο τῆς βυζαντινῆς Μάνης. Φαίνεται λοιπὸν πῶς ἡ πληροφορία τοῦ Πορφυρογέννητου γιὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸ τῶν κατοίκων τῆς Μάνης τὸν Θ' αἰῶνα δὲν εὐσταθεῖ. Ὁ Ν. Δρανδάκης, ποὺ ἔκανε τὶς ἀνασκαφές, ἐκφράζει τὴ γνώμη ὅτι προέκειται πιθανῶς γιὰ ἐκχριστιανισμὸ τῶν σλαβικῶν φύλων τοῦ Ταυγέτου καὶ ὄχι τῶν Ἑλλήνων τῆς Μάνης.

1. Isle Rochow, Zu einigen oppositionellen religiösen Strömungen: Στὸ Byzanz im 7 Jahrhundert, ὁ.π., σ. 245. Πρβλ. τὴν περίπτωση ἀβάπτιστου Σλάβου, τὴν ἐποχὴ ποὺ βασιλεὺς στὸ Βυζάντιο ὁ Λέων ὁ Σοφὸς καὶ ὁ ἀδελφός του Ἀλέξανδρος «...ἀρχων τις ἐν Πελοποννήσῳ ἡγόρασε παῖδα, Σκύθην τῷ γένει· καὶ τοῦτον παρέδωκε τῷ πρεσβυτέρῳ τῷ ἱερουργούντι ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τοῦ οἴκου αὐτοῦ, τοῦ παιδεύειν αὐτόν, καὶ διδάσκειν τὰ γράμματα. Ὡς δὲ ἐμάνθανεν ὁ παῖς, καὶ ἐξυπηρέτει τῷ πρεσβυτέρῳ ἐν ταῖς χρείαις αὐτοῦ. Καὶ γενόμενον ἐτῶν δώδεκα ἡρώτησεν αὐτόν ὁ κύριος αὐτοῦ, εἰ χριστιανοὶ εἰσιν οἱ Σκύθαι, ὅθεν ὥρμητο. Ὁ δὲ ἀπεκρίθη, οὐκ εἰσὶ χριστιανοί, καί, ὡς νομίζω, καὶ ἐγὼ ἀβάπτιστος εἰμι.» (Λέων Διάκονος, ἔκδ. Βόννης, σ. 484. Α. Kominis, Paolo di Monembasia: Byzantion 29-30 (1956-60) 243. S. Lambros, Leo und Alexander als Mitkaiser von Byzanz: BZ 4 (1895) 96. F. Halkin, Bibliotheca Hagiographica Graeca, Bruxelles 1957, τ. Γ', σ. 207. κ.έ. F. Dvornic, Les Slaves Byzance et Rome, Paris 1926, φωτ. ἔκδ. 1970, σ. 244).

2. Ν. Δρανδάκης, Σκαφικὴ ἔρευνα ἐν Κυπαρίσσῳ Μάνης: ΠΑΕ 1958, σ. 199 κ.έ., 216 κ.έ. ΠΑΕ 1960 σ. 233 κ.έ. Βλ. καὶ ΑΔ 1960, σ. 106.

3. Προκόπιος, De bello vandalico, III 13, 8, 9.

4. Ν. Δρανδάκης, Ἀνασκαφὴ εἰς τὸ Τηγάνι τῆς Μάνης: ΠΑΕ 1969, σ. 129 κ.έ. Ν. Δρανδάκης - Ν. Γκιολέ, -Χ. Κωνσταντινίδης, Ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι τῆς Μάνης: ΠΑΕ 1978, σ. 183 κ.έ.

6. Δυτική Πελοπόννησος (Ήλεια-Μεσσηνία)

Το μεγαλύτερο μέρος τῆς Ήλειας (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τῆς καὶ τὴν περιοχὴ Λαμπείας) ἔχει ἐλάχιστα σλαβικά τοπωνύμια. Δυστυχῶς στίς πηγές δὲν ἀναφέρεται τίποτε τὸ οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν περιοχὴ αὐτή¹. Ἀργότερα, γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχε ἐδῶ ἡ Ὡλένη, μεσαιωνικὴ πόλη ποὺ ἦταν ἔδρα ἐπισκοπῆς ἐπὶ Λέοντος Σοφοῦ.

Ἄν ἐξαιρέσουμε τὴ μεσσηνιακὴ Μάνη καὶ ἓνα μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ νομοῦ Μεσσηνίας, σὲ ὁλόκληρο τὸν ὑπόλοιπο νομὸ (καὶ ἰδιαίτερα στὰ πεδινὰ τμήματα) τὰ σλαβικά τοπωνύμια εἶναι λιγοστά. Ὅταν τὸ 805, ἡ Πάτρα ἀνυψώθηκε σὲ μητρόπολη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Λακεδαίμονα, τῆς παραχωρήθηκαν οἱ ἐπισκοπές Μεθώνης καὶ Κορώνης, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη οἱ δύο μεσσηνιακὲς πόλεις ἐπιζοῦσαν. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐκφράστηκε ἡ ἄποψη ὅτι στίς δύο αὐτὲς πόλεις μεταφέρθηκε ἐπίσης πληθυσμὸς ἀπὸ τὸ Νικηφόρο². Τὸ Χρονικὸ ὅμως τῆς Μονεμβασίας δὲ μιλᾷ γιὰ μεταφορὰ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ ὑποταγὴ τῶν δύο ἐπισκοπῶν Μεθώνης καὶ Κορώνης στὴν Πάτρα, πράγμα ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ δύο ἐπισκοπές προϋπῆρχαν. Μιὰ σφραγίδα, μάλιστα, ἐνὸς «ἐκπροσώπου Μεθώνης», ποὺ χρονολογεῖται στὸν 9^ο αἰῶνα³, ἐνισχύει τὴν ἐντύπωση αὐτή. Πρέπει, λοιπόν, νὰ θεωρήσουμε ὡς βέβαιο ὅτι στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς Πελοποννήσου ὑπῆρχαν κέντρα - φρουρία ποὺ βρίσκονταν ὑπὸ βυζαντινὸ ἔλεγχο. Τελευταῖα, πολλοὶ μελετητὲς παραδέχονται ὅτι οἱ πόλεις Μεθώνη καὶ Κορώνη, ὅπως κι ἄλλες ἐπὶ πλέον, πρέπει νὰ βρίσκονταν ὑπὸ βυζαντινὸ ἔλεγχο⁴.

Ἀπ' ὅσα ἀναφέραμε ὡς ἐδῶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τῆς Πελοποννήσου, φαίνεται, τελικά, πὼς οἱ πηγές βρίσκονται σὲ συμφωνία μὲ τὴν κατὰ τόπους πυκνότητα τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων. Δὲν μπορεῖ π.χ. νὰ εἶναι τυχαῖο ὅτι τὰ σλαβικά τοπωνύμια εἶναι ἐλάχιστα ἢ σχετικῶς ἀραιὰ στὴν ἀνα-

1. Δὲν εἶναι ἀξιόπιστη ἡ πληροφορία ποὺ βρίσκουμε στὴν ἐπιτομὴ τοῦ Στράβωνος, ἔργο τοῦ 1^{ου} αἰῶνα, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ «οὐδὲ ὄνομα ἐστὶ Πισατῶν καὶ Καυκῶνων καὶ Πυλίων ἅπαντα γὰρ ταῦτα Σκύθαι νέμονται». (Βλ. Δ. Ζακυθνοῦ, Σλάβοι, ὅ.π., σ. 88, σημ. 3). Εἶναι ὑπερβολὴ νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸν 1^ο αἰῶνα ἡ δυτικὴ Πελοπόννησος κατεχόταν ἀπὸ τοὺς Σλάβους.

2. P. Charanis, Nicephorus, ὅ.π., σ. 84.

3. P. Lemerle, Chronique, ὅ.π., σ. 30. (Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ τὸν G. Schlumberger, Melanges d' Archéologie I, 1895, σ. 204-5).

4. P. Lemerle, Chronique, ὅ.π., σ. 30. L. Waldmüller, Die ersten Begegnungen der Slaven mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI bis VIII Jahrhundert, Amsterdam 1976. Ὁ M. Weithmann, Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel, München 1978, σ. 105, 190, ὁ ὁποῖος στὴ μελέτῃ του λαβαίνει ὑπόψιν τοῦ καὶ τὴν πυκνότητα τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων, πιστεύει ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τίς δύο παραπάνω πόλεις σὲ βυζαντινὰ χέρια ἔμειναν καὶ ἡ Μάνη, ἡ Καλαμάτα, ἡ Ἀρκαδιὰ καὶ ἡ Πάτρα.

τολική Πελοπόννησο καὶ στὴ Μάνη, ὅπου εἶναι βέβαιο ὅτι κατοικοῦσαν Ἑλληγες, καὶ πυκνὰ στὸν Ταῦγετο καὶ στὴν Ἀχαΐα, ὅπου εἶναι ἐπίσης βέβαιο ὅτι κατοικοῦσαν Σλάβοι. Στὴν ἀνατολική Πελοπόννησο γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχε βυζαντινὴ ἐξουσία. Ἀναλογικὰ, πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ περιφέρεια τῆς δυτικῆς καὶ βόρειας Πελοποννήσου καθὼς καὶ οἱ μεσογειακὲς ἐκεῖνες περιοχὲς τῆς Ἠλείας καὶ Μεσσηνίας, ὅπου δὲν ὑπάρχουν πολλὰ σλαβικὰ τοπωνύμια, ἐλέγχονταν ἐπίσης ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ἀφοῦ μάλιστα, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, ὑπῆρχαν στὴν περιφέρεια βυζαντινὰ φρούρια. Βέβαια, τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασιάς ἀναφέρει ὅτι «μὲν οὖν τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ Κορίνθου καὶ μέχρι Μαλαίου τοῦ Σθαβινοῦ ἔθνους διὰ τὸ τραχὺ καὶ δῦσβατον καθαρεύοντας, στρατηγὸς Πελοποννήσου... κατεπέμπετο», τὸ πιθανότερο ὅμως εἶναι ὅτι ὑπῆρχε βυζαντινὴ ἐξουσία καὶ σὲ ἄλλα μικρότερα τμήματα τῆς Πελοποννήσου καὶ δὲν ἀναφέρεται στὸ Χρονικόν, ἐπειδὴ τὸ μόνο ἐκτεταμένο τμήμα χωρὶς πολλοὺς Σλάβους ἦταν ἡ ἀνατολική Πελοπόννησος, ὅπου εἶχε ἐγκατασταθεῖ ὁ βυζαντινὸς διοικητής. Ἐξάλλου θὰ ἦταν ἀδιανόητο νὰ μὴν εἶχαν φροντίσει οἱ Βυζαντινοὶ νὰ διατηρήσουν ναυτικὲς βάσεις στὴ Μεσσηνία καὶ γενικότερα στὴ Ν. Πελοπόννησο, οἱ ὁποῖες ἦταν πολυτιμὲς ὡς σταθμοὶ πρὸς τὴν Ἰταλία καὶ γενικότερα τὴ δυτικὴ Μεσόγειο¹.

Γ' Γενικὲς παρατηρήσεις καὶ συμπεράσματα

Τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασιάς μνημονεύει ὅτι οἱ Σλάβοι τῆς Πελοποννήσου ἦταν αὐτοδιοικητοί, «μήτε τῶ τῶν Ρωμαίων βασιλεῖ μήτε ἐτέρῳ ὑποκείμενοι». Στὴ στάση τῶν Σλάβων ἐπὶ αὐτοκρατόρων Θεοφίλου καὶ Μιχαῆλ Γ' ἀναφέρεται ὅτι ἐγιναν «ιδιόρρυθμοι». Ἀργότερα, ἐπίσης, ἐπὶ Ρωμανοῦ Α', «ἀποστατήσαντες» ἐγιναν «ὥσπερ αὐτόνομοι καὶ αὐτοδέσποτοι»². Παρατηροῦμε, λοιπόν, ὅτι ἐπιδίωξη τῶν Σλάβων τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸν Ζ' καὶ Η' αἰῶνα ἦταν ἡ διατήρηση, καὶ ἀργότερα, μετὰ τὴν ὑποταγὴ τους, ἡ ἐπανάκτηση τῆς αὐτονομίσεώς τους. Πῶς ἀκριβῶς ἐννοοῦσαν τὴν κατάστασιν αὐτὴ τὸ μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν Πορφυρογέννητο, ὁ ὁποῖος, μετὰ τὴν εὐκαιρίαν τῆς στάσεως τῶν Σλάβων ἐπὶ Ρωμανοῦ Α', ἀναφέρει ὅτι «οὔτε παρὰ τοῦ στρατηγοῦ δέχονται ἄρχοντα, οὔτε συνταξιδεῖν αὐτῶ ὑπέκουσιν, οὔτε ἄλλην

1. Πρβλ. Προκοπίου, *De bello vandalico* III 13, 8, 9, σύμφωνα με τὸν ὅποιο, κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Βελισσαρίου ἐναντίον τῶν Βανδάλων, ὁ αὐτοκρατορικὸς στόλος προσόρμισε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Καινούπολιν Ταινάρου, καὶ στὴ Μεθώνην Μεσσηνίας. Ἐπίσης Theophanes Continuati, ἐκδ. Βόννης, σ. 309 κ.έ., ὅπου ἀναφέρεται ὅτι κατὰ τὴν πολιορκίαν τῶν Συρακουσῶν ἀπὸ τοὺς Ἀραβες, ὁ στόλος ποὺ στάλθηκε σὲ βοήθεια τῆς πόλης προσόρμισε στὸν Ἱέρακα Μονεμβασιάς καὶ στὸ Ἑλος.

2. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, *De administrando*, ὁ.π., κεφ. 50, σ. 232.

τοῦ δημοσίου δουλείαν ἐκτελεῖν πείθονται». Ἐπιδιώξῃ τοὺς λοιπὸν ἦταν νὰ μὴ διοικούνται ἀπὸ Βυζαντινὸ ἄρχοντα, νὰ μὴ εἶναι υποχρεωμένοι νὰ συμμετέχουν σὲ ἐκστρατεῖες μὲ τὸ βυζαντινὸ στρατὸ καὶ νὰ μὴ καταβάλλουν φόρους στὸ κράτος· νὰ μὴ ὑπόκεινται δηλαδή, ὅπως ἀναφέρεται στὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας, «μῆτε τῷ τῶν Ῥωμαίων βασιλεῖ μῆτε ἐτέρῳ»¹. Σ' αὐτὸ ἀπέβλεπαν καὶ οἱ στάσεις τους, στὶς ὁποῖες ὅμως, πολλὰς φορές, ἐπενεργοῦσαν καὶ ἐξωτερικοὶ παράγοντες, ὅπως στὴν ἐφοδο κατὰ τῆς Πάτρας, τὸ ἔτος 805, ποὺ ἐγίνε μετὰ ἀπὸ συνεννόησιν μὲ Σαρακηνοὺς πειρατὲς. Ἐπὶ Μιχαὴλ Γ' ὁ στρατηγὸς Θεόκτιστος ὑπέταξε ὅλους τοὺς Σλάβους τῆς Πελοποννήσου ἀλλὰ καὶ τοὺς «λοιποὺς ἀνυποτάκτους», στοὺς ὁποίους πρέπει μᾶλλον ν' ἀναγνωρίσουμε Βυζαντινοὺς στασιαστὰς. Ἀργότερα, ἐπὶ Ῥωμανοῦ Α', ὅταν ὁ πρωτοσπαθᾶριος Βάρδας ὁ Πλατυπόδης ἐπαναστάτησε στὴν Πελοπόννησο κατὰ τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ ἐπιτέθηκαν κατὰ τῆς χερσονήσου οἱ «Σκλαβησιάνοι»², οἱ Σλάβοι τοῦ Ταυγέτου ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ ἐπαναστατήσουν καὶ πάλι.

Οἱ ἐνέργειες τῶν Σλάβων σὲ καιρὸ στάσεως δὲν ἐπέβλεπαν σὲ ἐπαύξηση τῶν ἐδαφῶν τους, ἀλλὰ σὲ ἀρπαγές³. Εἶναι εὐνόητο πῶς σὲ περίοδο λιμοῦ οἱ ἀρπαγές καὶ λεηλασίες θὰ ἦταν συχνότερες. Δὲ γνωρίζουμε ἂν οἱ σχέσεις ἀνάμεσα σὲ ἐλληνικοὺς καὶ σλαβικοὺς πληθυσμοὺς ἦταν πάντα ἐχθρικές. Νομίζουμε ὅτι δὲν πρέπει νὰ θέσουμε τόσο στεγανὰ ὅρια. Ἀπὸ τὸν Πορφυρογέννητο διαπιστώνουμε ὅτι οἱ Σλάβοι καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Ἀχαΐας ζοῦσαν πολὺ κοντά, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ὑπῆρχαν καὶ περίοδοι ἡσυχίας. Ἀκόμη καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Ταυγέτου, ὅπου οἱ Σλάβοι διατηρήθηκαν γιὰ αἰῶνες, φαίνεται πῶς ὑπῆρχαν σὲ ὁρισμένα σημεῖα καὶ Ἕλληνες κάτοικοι. Στὴν Καρυ-

1. Πρβλ. A. Bon, Le problème slave, ὁ.π., σ. 19. Τὸ ἴδιο περίπου ἀναφέρεται καὶ στὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως γιὰ τοὺς Σλάβους τοῦ Ταυγέτου, ὅτι δηλ. δὲν ὑπάκουαν σὲ κανένα κύριο (Livre de la conquête, ὁ.π., παρ. 749 «liquel sont gent de volenté et n' obeissent a nul seignor».

2. Ὁ Κ. Ἀμαντος, Σκλάβοι, Σκλαβησιάνοι καὶ βάρβαροι, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 7 (1932) 33, πιστεύει ὅτι πρόκειται γιὰ βυζαντινὰ στρατεύματα τοῦ θέματος Ὁψικίου, ἀπογόνους Σλάβων ποὺ εἶχαν μεταφερθεῖ ἐκεῖ. Ὁ P. Orgels, En marge d'un texte hagiographique (Vie de S. Pierre d' Argos). La dernière invasion slave dans le Péloponnèse (923-925): Byzantion 34 (1964) 276 κ.έ., συνδέει τὴν ἐπιδρομὴ αὐτὴ τῶν «Σκλαβησιάνων» μὲ τὴ βαρβαρικὴ ἐπιδρομὴ τοῦ 923 ποὺ μνημονεύεται στὸ Βίο τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἀργούς. (X. Παπαοικονόμου, Ὁ πολιοῦχος τοῦ Ἀργούς ἅγιος Πέτρος, ἐν Ἀθήναις 1908, σ. 70).

3. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, De administrando, ὁ.π., κεφ. 49 «πρῶτον μὲν τὰς τῶν γειτόνων οἰκίας τῶν Γραικῶν ἐξεπόρθουν καὶ εἰς ἀρπαγὴν ἐτίθεντο» κεφ. 50 «ἀποστατήσαντες γεγόνασιν ιδιόρρυθμοι, λεηλασίας καὶ ἀνδραποδισμοὺς καὶ πραιδίας καὶ ἐμπρησμοὺς καὶ κλοπὰς ἐργαζόμενοι». Σ. Λάμπρου, Βίος Νίκωνος, ὁ.π., σ. 200-201 «... καὶ μηδὲν ἄλλο εἰδότες ἢ μόνον τὸ ληστεῖν αἰεὶ καὶ τὰ ἀλλότρια ἐπισπᾶσθαι ἀρπαλέως, ἐφ' ᾧ κατῆλθον ἐν τῷ μνημονευθέντι μετοχίῳ τῆς Μονῆς, καὶ τὰ ἐκεῖσε θρέμματα τῆς μονῆς διάρπαγμα ποιῆσαι ἐσπευδον». Βλ. καὶ σ. 206-7.

ούπολη Γυθείου, π.χ., κοντά στήν ὁποία ἐπιζοῦν ὡς σήμερα πολλά σλαβικά τοπωνύμια, τὸ ἔτος 822 ὁ Νικήτας Παφλαγὼνας ἔγραψε τὸ Βίο τοῦ ὁσίου Φιλαρέτου¹. Φαίνεται πὼς ἡ περιοχὴ τῆς Καρυουπόλεως εἶχε γίνεи καταφύγιο ἑλληνικῶν πληθυσμῶν². Ἀκόμη καὶ τὸ ὄνομα «Σλαβοχώρι», χωριὸ πού βρίσκεται 4-5 χιλιόμ. νότια τῆς Σπάρτης καὶ πού μνημονεύεται στὴ Διαθήκη τοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, δείχνει ὅτι τὴν ἐποχὴ τῆς ὀνομασίας του κατοικοῦσαν ἐκεῖ Σλάβοι, ἀνάμεσα σὲ συμπαγῇ ἑλληνικὸ πληθυσμό. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίζαμε ἂν ἡ ὀνομασία του χρονολογεῖται πρὶν τὸ 805, γιατί τότε θὰ ἦταν βέβαιο ὅτι στὴ Σπάρτη συνέχιζαν νὰ κατοικοῦν Ἑλληνες. Ὅσο γιὰ τὸ θέμα τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν κοντινῶν σλαβικῶν φυλῶν, συγκεκριμένες πληροφορίες ἔχουμε γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐκεῖ διαπιστώνουμε ὅτι μετὰ ἀπὸ μερικές δεκαετίες δημιουργήθηκαν ἐπαφές ἀνάμεσα σὲ Σλάβους καὶ Ἑλληνες. Ἔτσι, οἱ Θεσσαλονικεῖς βρίσκονταν σὲ εἰρήνῃ μὲ τοὺς Βελεγεζίτες τῆς Θεσσαλίας, ἐνῶ ἡγεμόνας κοντινοῦ σλαβικοῦ φύλου ζοῦσε μέσα στὴ Θεσσαλονίκη, μιλοῦσε ἑλληνικά καὶ ντυνόταν κατὰ τὸν ἑλληνικὸ τρόπο. Ἀκόμη καὶ κοινὴ ἑλληνοσλαβικὴ πρεσβεία στάλθηκε στήν Κων/λη³. Στὴν Πελοπόννησο, ὅπου Σλάβοι καὶ Ἑλληνες συμβίωσαν ἐπὶ δύο αἰῶνες δὲν ἔχουμε τέτοια παραδείγματα ἐπαφῶν, ἂν ὅμως ἡ πληροφορία τοῦ Πορφυρογέννητου, ὅτι οἱ Σλάβοι, μετὰ τὴν ἥττα τους, κατέφυγαν στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα γιὰ νὰ σωθοῦν, εἶναι ἀληθινὴ καὶ δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ τὸν τελευταῖο κρίκο μιᾶς ἀλυσίδας ὑπερφυσικῶν πραγμάτων πού ἔγιναν μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Ἁγίου, φαίνεται ὅτι οἱ Σλάβοι δὲν εἶχαν τέλεια ἄγνοια τῶν πραγμάτων τῆς πόλης.

Ἕνας τρόπος ἀντιδράσεως στὶς ἐπιδρομὲς τῶν Σλάβων ἦταν ἡ κατασκευὴ φρουρίων. Εἶναι γενικὰ παραδεκτὸ ὅτι οἱ Σλάβοι δὲν πλησίαζαν σὲ ὄχυρὲς πόλεις. Καὶ ἀργότερα, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, ὁ πρίγκιπας τοῦ Μορέως χτίζοντας τὰ φρούρια Μυστρά, Λεῦκτρο καὶ Μάνη ἐθορύβησε τοὺς Σλάβους, γιατί οἱ τελευταῖοι γνώριζαν ὅτι στὸ μέλλον θὰ ἦταν δύσκολο νὰ κατεβαίνουν στὶς πεδιάδες, ὅπου προμηθεύονταν τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ ζωὴ. Ἡ κατασκευὴ βέβαια φρουρίων θὰ ἀπέβλεπε περισσότερο στὴν προστασία τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς, ἀλλὰ ὅχι λιγότερο καὶ στὴν ὑποταγὴ τῶν Σλάβων. Οἱ ὀχυρωμένες πόλεις - ὅπως π.χ. ἡ Πάτρα - πρέπει νὰ ἔγιναν οἱ κυματοθραῦστες τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν, ἀλλὰ καὶ οἱ κυριότεροι συντελεστὲς τῆς ἀφομοιώσεως τῶν Σλάβων, ἀφοῦ ἡ ἑλλειψὴ σλαβικῶν (ὅπως καὶ

1. M.H. Fourmy - M. Leroy, *La vie de S. Philarète: Byzantion* 9 (1934) 165.

2. Πρβλ. A. Bon, *Péloponnèse*, ὅ.π., σ. 163, ὅπου εἰκάζει ὅτι στὴ χερσόνησο Καρυουπόλεως πρέπει νὰ ὑπῆρχε βυζαντινὸ φρούριο.

3. P. Lemerle, *Miracles*, ὅ.π., τ. Α', σ. 209, τ. Β', σ. 113-114. Καὶ οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς Ἑλληνες τοῦ Ἀσπαλάθου καὶ στοὺς Κροάτες ἀρχικὰ ἦταν ἐχθρικές καὶ ἀργότερα ἐξομαλύνθηκαν (R. Catičić, ὅ.π.).

άλβανικῶν) κέντρων πρέπει ὅπωςδῆποτε νὰ τοὺς ἀνάγκαζε - κυρίως γιὰ ἐμπορικούς λόγους - νὰ ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ ἀνεπτυγμένα ἑλληνικὰ κέντρα, ἰδιαίτερα τῆς παραλίας. Δυναμικότερα μέτρα κατὰ τῶν Σλάβων θὰ παίρνονταν σὲ περιπτώσεις λεηλασιῶν, πού, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἐπιδρομὲς τοῦ Θ' αἰῶνα πού μνημονεύει ὁ Πορφυρογέννητος, θὰ πρέπει νὰ ἦταν συχνὲς καὶ νὰ εἶχαν ὡς στόχο τὶς πόλεις τῆς περιφέρειας καὶ μάλιστα τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲ βρισκόνταν καὶ πολὺ μακριά. "Αν μάλιστα ὑπῆρχε καὶ συντονισμὸς τῶν ἐνεργειῶν ὅλων τῶν σλαβικῶν φύλων τοῦ ἐσωτερικοῦ, τότε δὲν ἦταν δύσκολο ἡ βυζαντινὴ ἐξουσία στὴν Πελοπόννησο νὰ βρεθεῖ σὲ κίνδυνο. "Ετσι λοιπόν, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, δὲν ἀποκλείεται μετὰ τὸ μεγάλο λοιμὸ τοῦ 746 οἱ Σλάβοι τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Πελοποννήσου νὰ προώθησαν τὶς θέσεις τους, λεηλατώντας ζωτικὰ σημεῖα τῆς περιφέρειας, καὶ τὸ περιβόητο «ἐσλαβώθη πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος» τοῦ Πορφυρογέννητου νὰ μὴν ὀφείλεται σὲ νέες ἀφίξεις Σλάβων¹.

Σύμφωνα μὲ τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας καὶ ἄλλες πηγές, καθὼς καὶ σύμφωνα μὲ ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις, στὰ τέλη τοῦ ΣΤ' αἰῶνα οἱ Σλάβοι ἔγιναν αἰτία καταστροφῶν στὴν Πελοπόννησο καὶ ἀνάγκασαν μέρος τοῦ πληθυσμοῦ νὰ καταφύγει ὄχι μόνον ἔξω ἀπὸ τὴ χερσονήσο, ἀλλὰ καὶ σὲ τόπους δύσβατους τοῦ ἐσωτερικοῦ. Γεωργοὶ καὶ κυρίως κτηνοτρόφοι οἱ νέοι ἔποικοι χρειάζονταν τὰ βουνὰ ἀλλ' ὄχι λιγότερο καὶ τὰ πεδινὰ μέρη. "Εν τούτοις ἀργότερα βλέπουμε τοὺς ντόπιους ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς νὰ κατοικοῦν στὰ πεδινὰ καὶ ἐπὶκαιρὰ μέρη τῆς χερσονήσου καὶ τοὺς Σλάβους νὰ εἶναι συγκεντρωμένοι στὰ ἀτόμερα καὶ ἀπρόσιτα μέρη². Τουλάχιστο γιὰ τοὺς Μηλιγκοὺς καὶ τοὺς "Εξερίτες γνωρίζουμε ὅτι κατέφυγαν στὸν Ταῦγετο γιὰ νὰ σωθοῦν, «διὰ τὸ εἶναι τὸν τόπον δύσκολον»³. Τοῦτο μᾶς θυμίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Λακεδαιμόνας, πού σύμφωνα μὲ τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας, μὲ τὴν ἀθήοδο τῶν Σλάβων,

1. Ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει ὅτι «ἐσλαβώθη» ἡ χώρα, «ὅτε ὁ λοιμικὸς θάνατος πᾶσαν ἐβόσκετο τὴν οἰκουμένην». Ὅρίζει δηλαδὴ τὸ γεγονὸς σὲ μιὰ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο. Ὁ λοιμὸς ὅμως ἀπλώθηκε ὄχι μόνον στὴν Πελοπόννησο ἀλλὰ καὶ σ' ἄλλα μέρη. Ὁ Θεοφάνης, ὁ.π., σ. 422-3, μνημονεύει ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη προσβλήθηκαν ἀκόμη ἡ Ἑλλάδα καὶ «αἱ παρακειμένοι νῆσοι». Ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις ξέρουμε ὅτι πράγματι οἱ Σλάβοι ἐβρισκαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπιτεθοῦν ἐναντίον μιᾶς πόλης, ὅταν οἱ κάτοικοι τῆς εἶχαν πληγεῖ ἀπὸ πρόσφατο λοιμὸ. Στὴν περίπτωση ὅμως αὐτῆς, πού τὸ θανατικὸ ἀπλώθηκε καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Θεοφάνη ὁ ἴδιος ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει ὅτι ὁ λοιμὸς «πᾶσαν ἐβόσκετο τὴν οἰκουμένην»), εἶναι δύσκολο νὰ δεχτοῦμε ὅτι Σλάβοι πού κατοικοῦσαν ἔξω ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο ἐκμεταλλεύθηκαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ εἰσβάλουν στὴ χερσονήσο. Πιθανότερο εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ ἐπιδρομὲς Σλάβων τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς χερσονήσου ἐναντίον ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου πού ἐπλήγησαν ἀπὸ τὸ λοιμὸ. Πρβλ. Charanis, *Observations*, ὁ.π., σ. 21, 22. Τὸ βάρος ὅμως στὴ φράση τοῦ Πορφυρογέννητου πρέπει νὰ πέσει στὴ λέξη «ὅτε» καὶ ὄχι στὴ λέξη «πᾶσα».

2. Πρβλ. J. Koder, *Frage*, ὁ.π., σ. 323.

3. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, *De administrando*, ὁ.π., σ. 232.

ἀποσύρθηκε «ἐν τοῖς ἐκεῖσε τραχανοῖς τόποις», καθὼς καὶ τῇ φυγῇ τῶν Ἑλλήνων στὰ βουνὰ τῆς Ἀχαΐας καὶ κυρίως τῆς Μάνης στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας¹. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ ἴδια βουνὰ κατέφυγαν καὶ οἱ Σλάβοι. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι καὶ οἱ Σλάβοι ἐγκαταστάθηκαν σὲ ἀπρόσιτους τόπους μετὰ ἀπὸ πίεση, ποὺ πρέπει νὰ προερχόταν ἐκ μέρους τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, ποὺ ὄχι πολὺ μετὰ τὴν εἰσβολή², ἀπώθησε τοὺς Σλάβους στὰ λιγότερο ζωτικὰ μέρη τῆς χερσονήσου. Γιὰ ἀπώθηση τῶν Σλάβων ἀπὸ τὶς πλούσιες πεδιάδες τῆς περιφέρειας στὸ ἐσωτερικὸ μιλάει καὶ ὁ Weithmann³. Ἄν ἀποκλείσουμε τὴν ἄποψη αὐτή, τότε δὲν ἀπομένει, ὅπως ἀναφέραμε, παρὰ νὰ δεχτοῦμε ὅτι μετὰ τὴν καταστρεπτικὴ ἀβαρική ἐπιδρομὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 580-590, οἱ ἐχθροὶ ἀπωθήθηκαν καὶ ἀκολούθησε ἀργότερα - ἴσως στὶς ἀρχές τοῦ Ζ' αἰῶνα - ὁ ἀποικισμὸς ἀπὸ τοὺς Σλάβους, ἰδιαίτερα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χερσονήσου, ὅπου δὲν ὑπῆρχε πυκνὸς ἐλληνικὸς πληθυσμὸς. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, αἰῶνες ἀργότερα, εἰσχώρησαν οἱ Ἀλβανοὶ στὴν Ἠπειρο καὶ τὴν Αἰτωλοακαρνανία, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ σύγχρονη πηγὴ⁴ ὁ ἀλβανικὸς ἀποικισμὸς στὶς παραπάνω περιοχὲς ἔγινε «σποράδην καὶ κατὰ μικρόν». Στους ἀπρόσιτους τόπους τοῦ ἐσωτερικοῦ, γύρω ἀπὸ τὶς κοιλάδες τῶν μεγαλύτερων ποταμῶν τῆς κεντρικῆς καὶ βόρειας Πελοποννήσου καθὼς καὶ στὶς πλαγιὰς τοῦ Ταυγέτου ζοῦσαν οἱ Σλάβοι αὐτόνομοι ὡς τὰ τέλη τοῦ Η' ἢ τὶς ἀρχές τοῦ Θ' αἰῶνα, ὁπότε ὕστερα ἀπὸ ἀλλεπάλληλες συγκρούσεις μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς, ἴσως καὶ μὲ ἐποικιστικὰ μέτρα, ἐξασθένησαν, ὑποτάχθηκαν καὶ ἀφομοιώθηκαν, μὲ ἐξαίρεση τοὺς Σλάβους τοῦ Ταυγέτου, ποὺ ἐπέζησαν ὡς τὴν Τουρκοκρατία.

Ἀπ' ὅλα ὅσα ἀναφέραμε ὡς ἐδῶ, συνάγονται τὰ παρακάτω συμπεράσματα:

α) Οἱ Σλάβοι - ὅπως εἶναι ἐξἄλλου γνωστὸ - κατοικοῦσαν συνήθως μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα, σὲ ὄρεινές περιοχὲς μὲ πυκνὴ βλάστηση, ἀλλ' ὄχι πολὺ μακριὰ ἀπὸ εὐφορες ἐκτάσεις (κυρίως κοιλάδες), ποὺ τοὺς παρεῖχαν τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ζήσουν. Ἡ ἐγκατάστασή τους σ' αὐτὰ τὰ ἀπρόσιτα μέρη,

1. Α. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Β 1 Τουρκοκρατία, σ. 80.

2. Βλ. παραπάνω σ. 399-401.

3. N. Weithmann, Bevölkerung, ὁ.π., σ. 190 κ.έ. Ἴσως ἡ ἐγκατάστασή τους γύρω ἀπὸ τὶς κοιλάδες τῶν μεγαλύτερων ποταμῶν ἦταν ἀποτέλεσμα μετακινήσεως ἀπὸ τὶς πεδιάδες τῆς βόρειας καὶ κυρίως τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἀφοῦ οἱ σλαβικοὶ πληθυσμοὶ εἶναι εὐνόητο ὅτι, μετακινούμενοι πρὸς τὰ ὄρεινά, ἀκολούθησαν τοὺς φυσικοὺς δρόμους.

4. Ἰσιδώρου καρδινάλιου, Πανηγυρικός, ὁ.π., σ. 194. Γιὰ διείσδυση τῶν Σλάβων μετὰ τὴν ἀβαρική ἐπιδρομὴ μιλάει καὶ ἡ M. Dunn, Evangelisation or Repentance? The Re-christianisation of the Peloponnese in the Ninth and Tenth Centuries: στὸ Renaissance and Renewal in Christian History (Studies in Church History 14) Oxford 1977, ἐκδ. D. Baker, σ. 72.

πού ἐξυπηρετοῦσε τὸν ποιμενικό τους βίο, φαίνεται πῶς ἦταν ἡ ἀποτέλεσμα πιέσεως ἀπὸ τὴν περιφέρεια καὶ τὶς πεδιάδες πρὸς τὸ ἐσωτερικό καὶ τὰ βουνά ἡ ἀποτέλεσμα ἀργῆς διεισδύσεως.

β) Οἱ περισσότεροι ἐγκαταστάθηκαν στὴν περιοχή Ἀχαΐας, δυτικῆς καὶ κεντρικῆς Ἀρκαδίας, νοτιοανατολικῆς Ἡλείας, καὶ Ταυῆγέτου, καὶ ἦταν «αὐτοδέσποτοι». Ἔτσι, νομίζω, πρέπει νὰ μιᾶμε περισσότερο γιὰ Σλάβους τῆς κεντρικῆς καὶ λιγότερο γιὰ Σλάβους τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου, καὶ ἐπίσης γιὰ σλαβική αὐτονομία καὶ ὄχι γιὰ σλαβική κυριαρχία στὴν Πελοπόννησο.

γ) Ἡ πυκνότητα τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων ἐπαληθεύει τὶς μαρτυρίες τῶν φιλολογικῶν πηγῶν. Ἔτσι, στὴν ἀνατολικὴ Πελοπόννησο καὶ στὴ Μάνη, ὅπου γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς πηγές ὅτι δὲν ὑπῆρχαν Σλάβοι, τὰ σλαβικά τοπωνύμια εἶναι ἀραιά. Στὴν Ἀχαΐα καὶ στὸν Ταυῆγο, ὅπου, σύμφωνα μὲ τὶς πηγές γνωρίζουμε ὅτι ζοῦσαν Σλάβοι, τὰ σλαβικά τοπωνύμια εἶναι πυκνά. Τὰ ὅρια μεταξὺ τῶν ἐλληνικῶν καὶ τῶν σλαβικῶν πληθυσμῶν δὲν ἦταν στεγανά. Σλάβοι κατοικοῦσαν καὶ σὲ μέρη πού εἶχαν πυκνοὺς ἐλληνικοὺς πληθυσμούς (ἀνατολικὴ Πελοπόννησος) καὶ Ἕλληνες σὲ μέρη ὅπου ὑπῆρχαν πολλοὶ Σλάβοι (Ἀχαΐα, περιοχή Ταυῆγέτου).

δ) πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς βέβαιο ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνατολική, ἡ παραλιακὴ βόρεια καὶ δυτικὴ Πελοπόννησος, ἡ Μάνη, καθὼς καὶ ἐκτεταμένα τμήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν νομῶν Ἡλείας, Ἀχαΐας, Μεσσηνίας καὶ ἰσως καὶ τῆς νοτιοδυτικῆς Ἀρκαδίας βρισκόνταν ὑπὸ βυζαντινὸ ἐλεγχό. Κέντρα σ' αὐτὲς τὶς περιοχές ἀποτελοῦσαν ὀχυρωμένες πόλεις τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμὸς γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐπιβιώσει στίς ξαφνικὲς ἐχθρικές ἐπιδρομὲς τῶν Σλάβων τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν Σαρακηνῶν πειρατῶν, ἀναγκάστηκε νὰ ὀργανωθεῖ στρατιωτικά.

ε) Οἱ ἐπιθέσεις τῶν σλαβικῶν φύλων τῆς Πελοποννήσου ἐναντίον ἐλληνικῶν πληθυσμῶν ἀπέβλεπαν κυρίως σὲ ἀρπαγές. Ἐχθροπραξίες σημειωνόνταν ἐπίσης ὅταν τὰ ἀτίθασα φύλα προσπαθοῦσαν νὰ ἐπανακτήσουν τὴν αὐτονομία πού τοὺς εἶχαν στερήσει οἱ Βυζαντινοί. Ἐνας ἀπὸ τοὺς τρόπους ἀντιδράσεως τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τῶν σλαβικῶν φύλων τῆς Πελοποννήσου ἦταν ἡ κατασκευὴ φρουριῶν. Τὰ φρούρια δὲν ἦταν μόνο καταφύγια ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ καὶ σημεῖα πού οἱ Σλάβοι ἀπέφευγαν νὰ προσβάλλουν.

στ) Στὸ ἐσωτερικό τῆς χερσονήσου, ὅπου ζοῦσαν πολλοὶ Σλάβοι, ἐπικρατοῦσε μιὰ ἀβέβαιη κατάσταση. Ἡ κατάσταση αὐτὴ γινόταν ἐκρηκτικὴ μόνον ὅταν οἱ Σλάβοι, ἐξαιτίας ἐσωτερικῶν ἢ ἐξωτερικῶν προβλημάτων (π.χ. λοιμὸς, συνεννοήσεις μὲ Βυζαντινοὺς στασιαστές), ἔκαναν ἐπιδρομὲς ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων τῆς περιφέρειας ἢ ἐναντίον ζωτικῶν σημείων τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἡ ὑπαρξὴ στρατηγοῦ στὸ ἀνατολικὸ μέρος καὶ οἱ ἐκτεταμένες ἀκτὲς τῆς χερ-

σονήσου, ὅπου, σὲ κάθε σχεδὸν σημεῖο, μποροῦσε νὰ δράσει ὁ βυζαντινὸς στόλος, συνέβαλλαν ὥστε τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐπιδρομῶν αὐτῶν νὰ μὴν εἶναι μόνιμα.

ζ) ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι μετὰ τὸ 805 μόνο τὰ σλαβικὰ φύλα τοῦ Ταυγέτου (Μηλιτικοὶ καὶ Ἐζερίτες) ἔφερναν σὲ δύσκολη θέσι τοὺς Βυζαντινοὺς τῆς χερσονήσου, τότε καταλαβαίνουμε ὅτι δὲν ἦταν ἀνάγκη οἱ Σλάβοι τῆς Πελοποννήσου νὰ εἶναι πολυάριθμοι, ὥστε νὰ δημιουργοῦσαν προβλήματα στὴν τοπικὴ καὶ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία. Ἐξάλλου, καὶ μόνο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν κατόρθωσαν νὰ δημιουργήσουν κέντρα πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἑδαφικὴ ἔκτασις ποὺ ἐκάλυπταν οἱ σλαβικοὶ οἰκισμοὶ δὲν πρέπει νὰ ἦταν ἀνάλογη μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοίκων, γιὰτὶ οἱ πόλεις ἦταν αὐτὲς ποὺ συγκέντρωναν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ. Τὸ ἀντίθετο συνέβαινε μὲ τὴν περιφέρειαν τῆς χερσονήσου, ὅπου ὑπῆρχαν ἑλληνικὲς πόλεις, οἱ ὁποῖες ἐνισχύθηκαν μὲ ἑλληνικὸ πληθυσμὸ ποὺ προσερχόταν ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς Πελοποννήσου, μετὰ τὶς σλαβικὲς ἐπιδρομές.

SUMMARY

Most Slav place-names and consequently most Slav establishments were situated in the mountainous districts of the Peloponnese, near the fertile valleys of the interior, with rich vegetation, where the Slavs could cultivate the land and, at the same time, feed their animals without being forced to move to the periphery of the peninsula in winter-time. In the sixth century, Greeks did not live in these districts in large numbers. The settlement of the Slavs in these regions was the result of pressure from the periphery, where there were Byzantine garrisons, towards the interior, or it came about through a gradual process of immigration. Most Slavs settled in Achaia, the central Peloponnese and Taygetos, where they formed independent communities. One should therefore talk of Slav independence rather than Slav domination in the Peloponnese.

Except for the eastern Peloponnese (most of Korinthia, Argolis, east Arcadia, east Lakonia) and Mani, where the population was Greek, it is also certain that Patras was a Greek city, which the Emperor Nikephoros I reconstructed after the attack of the Slavs in 805, in order to settle the Greek population which he had transferred from Rhégion. (The statement in the Chronicle of Monemvasia that the city was reconstructed «from its foundations» (ἐκ βᾶθρων) does not mean that it was destroyed and rebuilt, but merely that it was «restored»).

Greeks continued to live in the interior of the peninsula, for example in Achaia, some districts of which are devoid of Slav place-names. The sources also demonstrate that Modon, Coron, the coastline of the Peloponnese (at least from Corinth to Patras) and probably Lakedaimon were under Byzantine rule. Further, even if we accept that the Bishop of Lakedaimon was not living there, it does not follow that the castle of Lakedaimon had disappeared.

The districts in which many Slav place-names are attested (Achaia, Taygetos) are those which, as we know from the sources, were inhabited by many Slavs. In the districts where Greeks are known to have lived (the eastern Peloponnese, Mani) Slav place-names are rare. Consequently, if we take into consideration that in extensive regions (mainly the plains) of SW Arcadia and especially of Messenia and Elis

few Slav place-names are attested, we are justified in supposing that large numbers of Greeks were living there and that these regions were under Byzantine rule. The main centres of population in these districts had to be fortified towns (castles) and their inhabitants, in order to survive the raids of Slavs and Arab pirates, had to be organised on a military basis.

The attacks of the Slavs on Greek populations were directed to robbing and pillaging. The Byzantine, and later the Franks, countered these attacks by constructing castles, in which the Greek population could take refuge. The Slavs were deterred by these castles. Nevertheless, relations between Greeks and Slavs were not always hostile. There were areas where Greeks and Slavs were neighbours and co-existed.

The place-names show that most of the Slavs lived inland. We should therefore think more of the Slavs of the central Peloponnese than those in the west. In the centre of the peninsula an uncertain situation prevailed, which became explosive when Slavs attacked the Greeks of the periphery. The Slavs of the north and central Peloponnese disappeared very quickly, since they were the object of the first military operations of the Byzantines. The Slavs of Taygetos survived for many centuries because of the mountainous nature of the region that they inhabited. The Slavs of the east side of Taygetos must have disappeared earlier than those of the west side.

ΠΙΝΑΚΕΣ

1

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- Κράλη : Ιατρικά τοπωνύμια κατά τόν Vas mer
- Θρονή : Ιατρικά τοπωνύμια κατά τόν Vas mer, ελληνικά κατ' άλλους μελετητές (ειδικότερα κατά τόν Δ. Γεωργιάδη)
- ΣΠΑΡΤΗ: Πόλεις και θρονή με σημερινά όνόματα
- ▬ Πεδιάδες
- ▬ Ποταμοί
- ▬ Θρονή

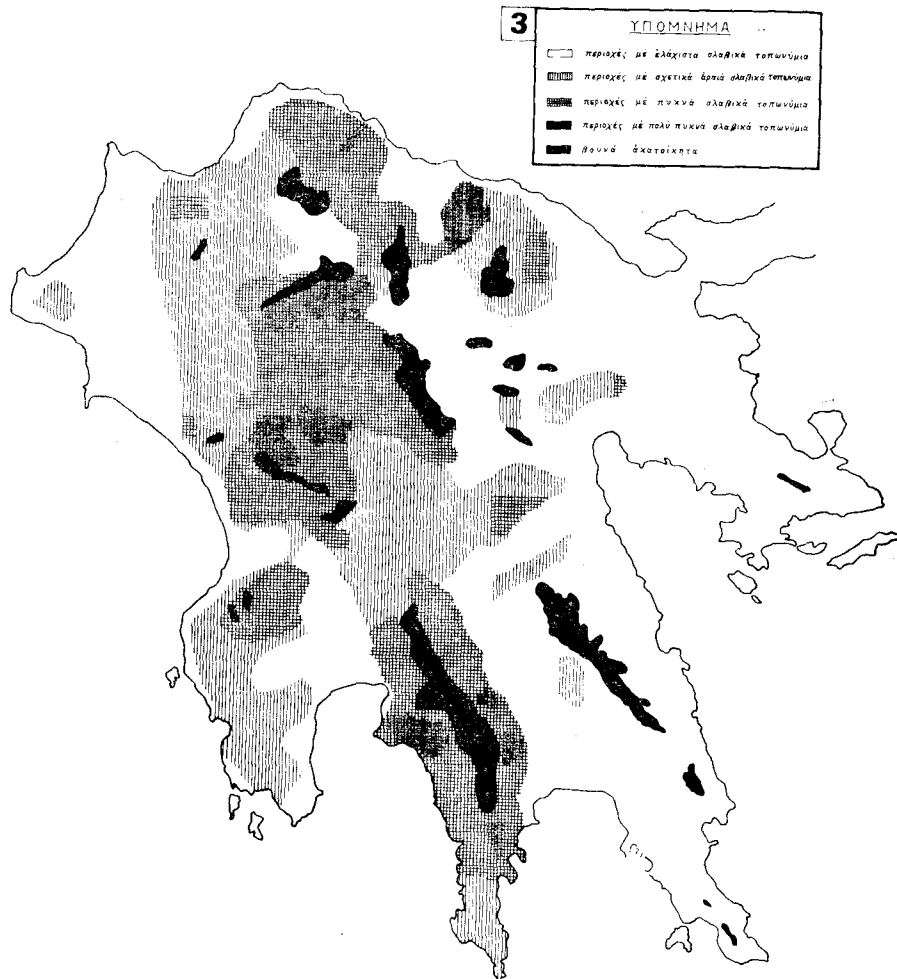

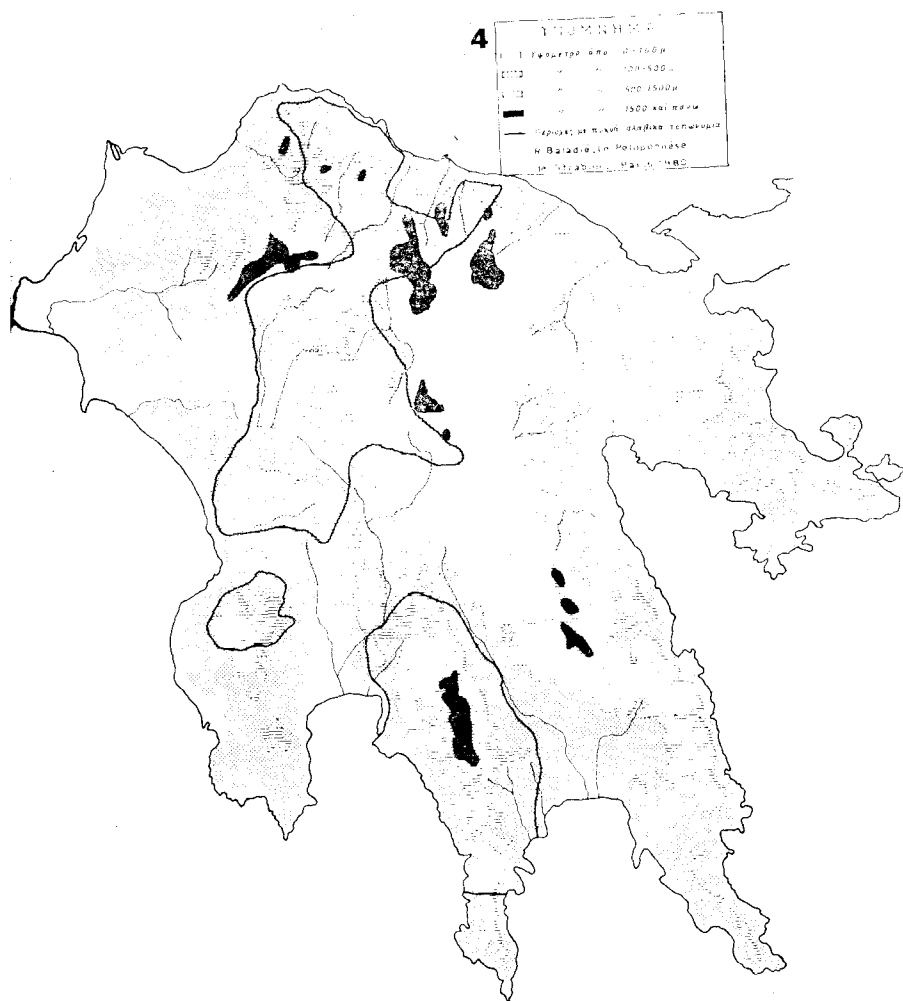
2

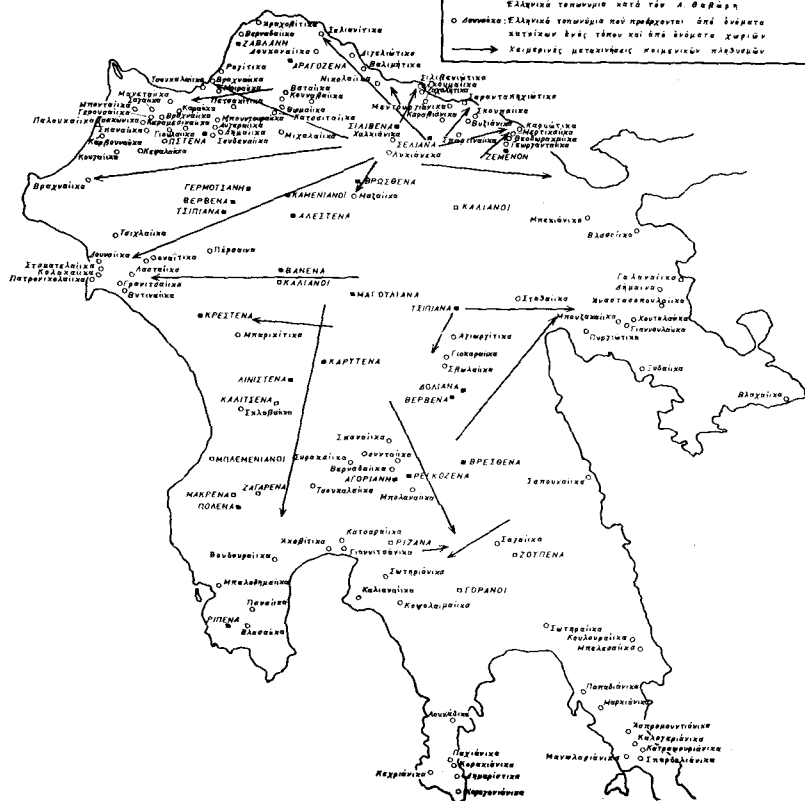
ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- Ιλαβικά τοπωνύμια κατά τόν Vasmer.
- Ιλαβικά τοπωνύμια κατά τόν Vasmer, ἑλληνικά
κατ' ἄλλους μελετητές (ἰδιαίτερα κατά τόν δ' Γκωργιάδη)

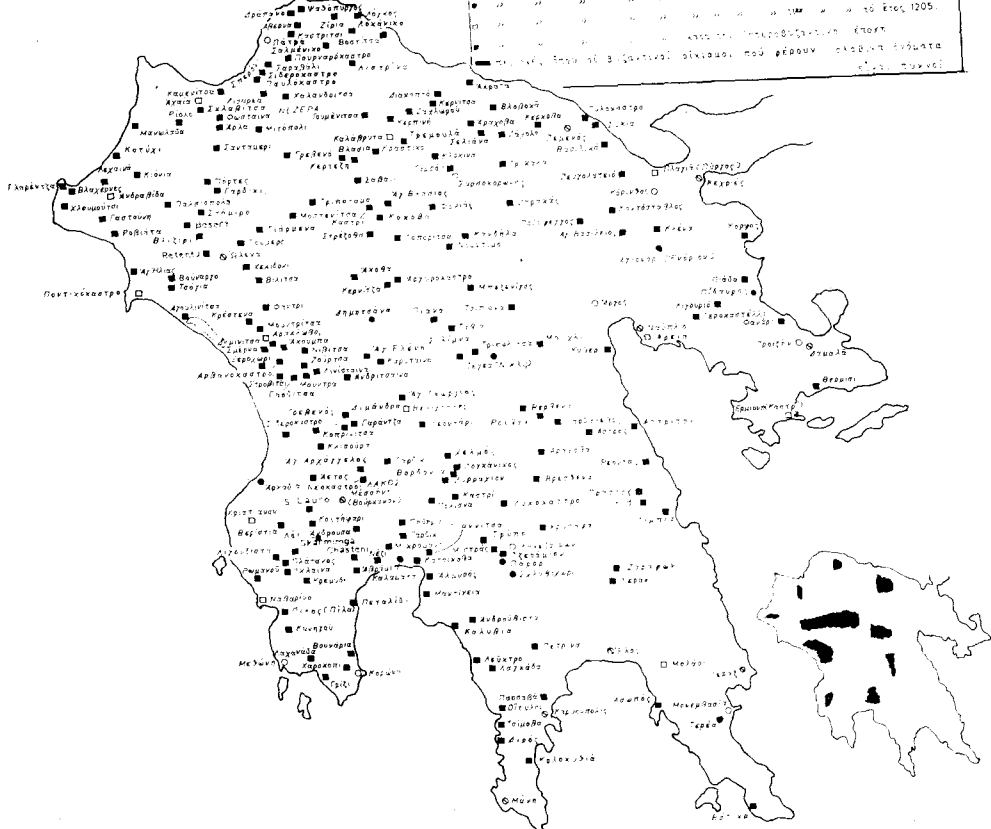

УПОМННА

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

α	Κίρκου	καὶ	Περικλέους	ἐπὶ	ἡμεῖς	ἔσο	τὸ	τελεῶ	805	Ἰταλῶνα	ἔς	τὸ	ἔτος	805.
β	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	ἔτος	καὶ	10 ^α αἰῶνα
γ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	τελεῶ	καὶ	10 ^α αἰῶνα	ἔς	τὸ	ἔτος
δ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
ε	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
στ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
ζ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
η	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
θ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
ι	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
κ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
λ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
μ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
ν	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
ξ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
ο	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
π	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
ρ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
σ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
ς	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
τ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
θ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
δ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
κ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
λ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
μ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
ν	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
ξ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
ο	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
π	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
ρ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
σ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
ς	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
τ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶνα	καὶ	τὸ
θ	"	"	"	"	"	"	"	τὸ	805	ἔς	τὸ	10 ^α αἰῶ		

1204-1467

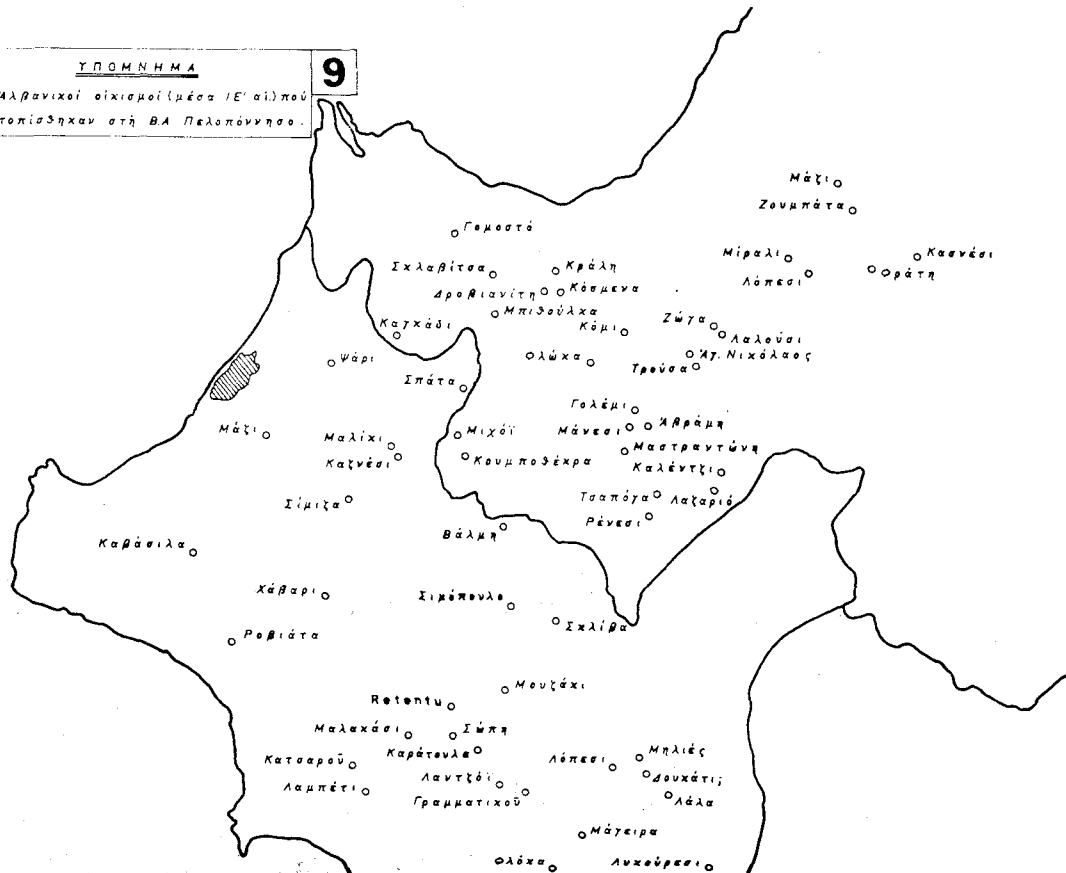
- πόλεις τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς.
- + περιοχές ὅπου ἐντοπίσθησαν παλαιοχριστιανικά μνημεῖα.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

9

Ο Αλβανικοί οικισμοί (μέσα 19^{ης} αι.) που
εντοπίσθηκαν στη ΒΑ Πελοπόννησο.

10

○	Самые высокие горы Европы
●	Горы
—	Горы, которые являются частью
—	горной цепи, но не являются

